

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ:
ΝΕΕΣ ΘΕΩΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ»

ΔΙΑΤΡΙΒΗ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗΣ ΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ
ΤΗΣ ΕΥΦΡΟΣΥΝΗΣ ΚΑΦΕΤΖΗ
(Α.Μ.: 1012202003016)

Θέμα: «Ο ρόλος και η συμβολή των γυναικών
στην Ελλάδα την ταραχώδη δεκαετία του 1940»

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια: Χρυσάνθη Παπαδοπούλου
Συνεπιβλέπουσα Καθηγήτρια: Ελένη Ζουμή
Συνεπιβλέπων Καθηγητής: Θανάσης Χρήστου

ΚΑΛΑΜΑΤΑ 2023

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Πρόλογος	2
Εισαγωγή	3
Α΄ Κεφάλαιο	
Η είσοδος της Ελλάδας στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.....	6
1.1.Ο Ελληνοϊταλικός πόλεμος και η εμπλοκή της Γερμανίας	6
1.2.Κατοχή και Αντίσταση	7
1.3.Η απελευθέρωση και τα Δεκεμβριανά.....	9
1.4.Εμφύλιος πόλεμος.....	12
Β΄ Κεφάλαιο	
Ο ρόλος και η συμβολή της γυναίκας κατά τη διάρκεια της κατοχής και της αντίστασης στην Ελλάδα (1941-1944)	16
2.1.Η γυναίκα στο Ελληνοαλβανικό μέτωπο.....	16
2.2.Η γυναίκα στην κατοχή και στην Εθνική Αντίσταση.....	18
2.3.Ηρωίδες στην Αντίσταση.....	19
2.4.Ο πόλεμος της τέχνης στην εποποιία του 1940	28
Γ΄ Κεφάλαιο	
Η θέση και η δράση της γυναίκας στον Εμφύλιο πόλεμο (1946-1949)	34
3.1.Η στρατολόγηση των γυναικών στις αντιμαχόμενες πλευρές	34
3.2.Η δράση των γυναικών κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου πολέμου.....	38
3.3.Τα δεινά του Εμφυλίου: φυλάκιση, εξορία, βασανιστήρια, εκτελέσεις	39
3.4.Γραπτές μαρτυρίες γυναικών	42
Δ΄ Κεφάλαιο	
Αποτίμηση της συμμετοχής των γυναικών στα γεγονότα του πολέμου κατά την παραχώδη δεκαετία του 1940.....	47
4.1.Από την κατοχή στον Εμφύλιο: αλλαγές στη θέση και στον ρόλο της γυναίκας	47
4.2.Οι διεκδικήσεις και οι αγώνες για την κοινωνική και πολιτειακή ισότητα	58
4.2.1. Το δικαίωμα ψήφου	62
4.3.Βήματα προς τη γυναικεία χειραφέτηση	65
4.3.1. Νομοθετική κατοχύρωση της ισότητας των δύο φύλων.....	73
Επίλογος.....	76
Πηγές και Βιβλιογραφία	78
Παράρτημα	83
Περίληψη	92

Πρόλογος

Η παρούσα εργασία εξετάζει τον ρόλο και τη συμβολή των γυναικών κατά την ταραχώδη δεκαετία του 1940. Το θέμα αυτό έχει τοποθετηθεί συχνά στο κέντρο του ενδιαφέροντος στη μελέτη της ιστορίας καθώς εξετάζει τα γεγονότα της συμμετοχής της Ελλάδος στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο με τον Ελληνοϊταλικό πόλεμο, την Κατοχή, την Αντίσταση και τον Εμφύλιο πόλεμο που ακολούθησε, αλλά και των πολιτικών και κοινωνικών επιστημών, καθώς η θέση της γυναίκας αποτελεί ένα πολλών διαστάσεων ζήτημα ιδιαίτερα σε μια τόσο κομβική ιστορική περίοδο. Μελετάμε γεγονότα και αγώνες που σημάδεψαν και καθόρισαν την πορεία της ελληνικής κοινωνίας για την απόκτηση της ελευθερίας με τη θέση της γυναίκας να αλλάζει και να ξεκινά μια νέα εποχή, που θα οδηγήσει στη χειραφέτηση και την εξελικτική είσοδο της γυναίκας στην πολιτικό-κοινωνική ζωή της Ελλάδας.

Στο παρόν σημείο, θα επιθυμούσα να ευχαριστήσω την επιβλέπουσα του παρόντος πονήματος, Επίκουρη Καθηγήτρια Παπαδοπούλου Χρυσάνθη, για την αμέριστη και γενναιόδωρη βοήθεια της, τις εύστοχες παρατηρήσεις της και για την υπομονή που έδειξε στα λάθη μου. Θα επιθυμούσα να ευχαριστήσω την αξιότιμη Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Κλασικής Αρχαιολογίας Ελένη Ζυμή. Ιδιαίτερες ευχαριστίες θα ήθελα να δώσω στον Καθηγητή Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας Θανάση Χρήστου για το ιδιαίτερο και πρωτότυπο θέμα διπλωματικής εργασίας που μου ανέθεσε, γνωρίζοντας τα επιστημονικά ενδιαφέροντά μου όσον αφορά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και την ιστορία των δικαιωμάτων των γυναικών.

Εισαγωγή

Η παρούσα διατριβή μεταπτυχιακής ειδίκευσης πραγματεύεται τον ρόλο και τη συμβολή που είχαν οι γυναίκες στην Ελλάδα κατά την ταραχώδη δεκαετία του 1940, καθώς αποτέλεσε αναμφισβήτητα μια δεκαετία που όρισε την ιστορική διαδρομή της χώρας μας μεταπολεμικά, αλλά και τη συλλογική μνήμη των Ελλήνων για αρκετές δεκαετίες. Είναι γεγονός πως οι Έλληνες πολέμησαν με γενναιότητα και υπερασπίστηκαν με τόλμη και αυταπάρνηση το δικαίωμα για ελευθερία και εθνική ανεξαρτησία. Στην παρούσα εργασία θα επιδιώξουμε μέσα από την ιστορική ανασκόπηση των γεγονότων που διαδραματίστηκαν τη δεκαετία αυτή να μελετήσουμε και να σκιαγραφήσουμε τόσο τη συμβολή και τον ρόλο της Ελληνίδας γυναίκας μέσα στο σκληρό πλαίσιο του πολέμου όσο και την πορεία και την εξέλιξή της προς τη χειραφέτηση και τη διεκδίκηση δικαιωμάτων ισότητας έναντι των ανδρών μέσα στην κοινωνία.

Ένας λόγος που καθόρισε την επιλογή μου για το συγκεκριμένο θέμα είναι η σημασία που έχει στις μέρες μας η μελέτη του γυναικείου ρόλου σε διαφορετικές κοινωνίες και ιστορικές περιστάσεις σε μια εποχή κατά την οποία έχει επακολουθήσει τυπικά η χειραφέτησή της. Παρόλα αυτά, σήμερα διατυπώνονται ακόμη πεπερασμένες αντιλήψεις και παρατηρούνται ακόμη φαινόμενα ανισότητας και σεξισμού. Ένας επιπρόσθετος λόγος που με οδήγησε προς την επιλογή του θέματος ήταν η καθοριστική δράση που είχαν οι γυναίκες την εποχή εκείνη συμβάλλοντας σε μεγάλο επίπεδο στην κατάκτηση της ελευθερίας.

Πιο συγκεκριμένα, στο πρώτο κεφάλαιο περιγράφεται το ιστορικό πλαίσιο στο οποίο έδρασαν οι γυναίκες κατά την είσοδό της Ελλάδας στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο τόσο στον Ελληνοϊταλικό πόλεμο του 1940, στην κατοχή και στην αντίσταση (1941-1944) που ακολούθησαν, όσο και στην εποχή του εμφυλίου πολέμου (1946-1949). Αξίζει να αναφέρουμε πως ένας μεγάλος αριθμός γυναικών αγωνίστηκε με αυτοθυσία και αυταπάρνηση συσπειρώνοντας και προσφέροντας τις σωματικές, πνευματικές και ηθικές του δυνάμεις σε έναν αγώνα για ελευθερία και δημοκρατία.

Προχωρώντας στο δεύτερο κεφάλαιο θα προσπαθήσουμε να αναλύσουμε τη δράση των γυναικών την περίοδο του Ελληνοϊταλικού πολέμου, όπου ο τρόπος που ανταποκρίθηκαν στο κάλεσμα της πατρίδας ήταν αξιοθαύμαστος. Οι γυναίκες πέρα από νοικοκυρές, σύζυγοι και μανάδες έδρασαν ηρωικά κατά τον πόλεμο, έτσι έμειναν στην ιστορία ως οι αόρατες ηρώιδες του έπους του 1940. Πιο συγκεκριμένα οι

γυναίκες της Ηπείρου και της Δυτικής Μακεδονίας συνέβαλλαν στον αγώνα ενεργά κουβαλώντας πυρομαχικά σε απάτητες βουνοκορφές της Πίνδου, νέες κοπέλες προσέφεραν εθελοντισμό στον Ερυθρό Σταυρό, ενώ γυναίκες οικονομικά ευκατάστατες ενίσχυαν τον αγώνα δίνοντας χρήματα και κοσμήματά τους και μίσθωναν καράβια. Αξιοσημείωτη είναι ακόμα η δημιουργία της οργάνωσης «Η Φανέλα του Στρατιώτη», που ίδρυσε μια ομάδα Αθηναίων κυριών το 1939 και η οποία αργότερα τέθηκε υπό την αιγίδα και προστασία της πριγκίπισσας Φρειδερίκης. Το μεγαλύτερο μέρος του γυναικείου πληθυσμού της χώρας συμμετείχε ενεργά στην οργάνωση. Στόχος της συγκεκριμένης πρωτοβουλίας, ήταν η συγκέντρωση ρουχισμού για τους άνδρες του ελληνικού στρατού που μαχόταν στα αλβανικά σύνορα όπου ο χειρότερος εχθρός αποδεικνυόταν ο δριμύς χειμώνας.

Επίσης σημαντική υπήρξε και η συμβολή των μορφωμένων γυναικών οι οποίες έγραφαν γράμματα σε Ευρωπαϊές και Αμερικανές ζητώντας βοήθεια στις δυσκολίες που περνούσαν. Στη συνέχεια, η Ελληνίδα γυναίκα εξακολουθεί να πολεμά με πάθος την περίοδο της κατοχής όπου ο αγώνας για επιβίωση έρχεται να συνδεθεί με την αντίσταση. Οι γυναίκες ξεχύθηκαν στους δρόμους, κατέκλυσαν Υπουργεία, την Μητρόπολη, τον Ερυθρό Σταυρό και πάλεψαν για την επιβίωση επιτυγχάνοντας παιδικά συσσίτια, ιατρεία, πρόχειρα νοσοκομεία, κοινωνικά ιδρύματα στα οποία εργάστηκαν Ελληνίδες προερχόμενες από όλες τις τάξεις. Αναμφίβολα η συμμετοχή των Ελληνίδων στην Εθνική Αντίσταση αποτελεί μια μεγάλη στιγμή στη νεότερη ιστορία της χώρας.

Πιο συγκεκριμένα, οι Ελληνίδες βοηθούν και συντηρούν τους αντάρτες, γίνονται ο σύνδεσμός τους με το χωριό, ειδοποιούν για τις κινήσεις του εχθρού ενώ υπήρξαν αρκετές κοπέλες που πήραν όπλο σε μια εποχή που απαιτεί τόλμη και δύναμη να κρατάς όπλο. Αξίζει να σημειώσουμε ότι χιλιάδες ήταν οι Ελληνίδες που φυλακίστηκαν και βασανίστηκαν, αν και σε αρκετές περιπτώσεις ο ηρωισμός τους είχε μαρτυρική έκβαση, γεγονός που τις έκανε να αναδειχθούν σε σύμβολα του αντιναζιστικού αγώνα. Ενδεικτικά μπορούμε να αναφερθούμε ονομαστικά σε έξι από αυτές: Λέλα Καραγιάννη, Ηλέκτρα Αποστόλου, Ηρώ Κωνσταντοπούλου, Μαρία Μπέικου, Μαρία Δημάδη, και Τιτίκα Παναγιωτίδου- Γκελντή, οι οποίες κατέκτησαν επάξια τον σεβασμό μας και μια θέση τιμής στην ιστορική μνήμη.

Στο επόμενο κεφάλαιο σκιαγραφείται η εποχή που θα ακολουθήσει με τα γεγονότα του εμφυλίου πολέμου όπου θα βρει τη γυναίκα ξανά στο προσκήνιο, καθώς ήδη από το 1949 οι Ελληνίδες συνιστούσαν σχεδόν τον μισό πληθυσμό του

Δημοκρατικού Στρατού της Ελλάδος (ΔΣΕ). Σημαντική ήταν η ενέργεια των γυναικών και στον Ελληνικό Λαϊκό Απελευθερωτικό Στρατό (ΕΛΑΣ), όπου εργάστηκαν σκληρά σε διαβιβάσεις, μεταφορές και σαμποτάζ. Οι υποχρεώσεις που τους ανέθεταν είχαν σχέση με στρατιωτικά, πολιτικά και πολιτιστικά θέματα. Λάμβαναν μέρος σε μάχες, επωμίζονταν τη φρούρηση της Μεραρχίας, πληροφορούσαν τους πολίτες στα χωριά, διοργάνωναν πολιτιστικές εκδηλώσεις και συνέλεγαν υλικά εφόδια για τους αντάρτες. Το γεγονός ότι οι γυναίκες κατατάχθηκαν στον ΕΛΑΣ συνδέεται άμεσα με τη θέληση που είχαν για προσωπική και κοινωνική απελευθέρωση.

Στο τέταρτο κεφάλαιο θα επιδιώξουμε να πραγματοποιήσουμε μια αποτίμηση της συμμετοχής των γυναικών στα γεγονότα του πολέμου την δεκαετία του 1940 και να προσεγγίσουμε την προσπάθεια των γυναικών να διεκδικήσουν τα κοινωνικά και πολιτειακά τους δικαιώματα με χαρακτηριστικό παράδειγμα το δικαίωμα ψήφου το 1952 και την πρώτη τους συμμετοχή σε βουλευτικές εκλογές το 1956. Αναμφίβολα, η συμμετοχή των γυναικών στο σύνολο των ιστορικών γεγονότων της δεκαετίας του 1940 συνέβαλε καθοριστικά στην αλλαγή του τρόπου ζωής τους, καθώς στάθηκαν εξαιρετικά ικανές στην πρώτη γραμμή του αγώνα πλάι στους άνδρες επιτυγχάνοντας τον σεβασμό και ξεπερνώντας φόβους και προκαταλήψεις χρόνων.

Το γυναικείο φύλο κατάφερε να κερδίσει ισότητα ευκαιριών ανάμεσα σε γυναίκες και άνδρες, να ξεφύγει από το πεδίο της αμφισβήτησης στο οποίο ο ρόλος της γυναίκας ήταν οικιακός και οικογενειοκεντρικός επιτυγχάνοντας έτσι τεράστια βήματα προς την γυναικεία χειραφέτηση. Αναμφισβήτητα οφείλουμε να αναγνωρίσουμε στην Ελληνίδα τον γενναίο αγώνα στην πρώτη γραμμή μαζί με τον άνδρα για την Εθνική ανεξαρτησία, τη ζωή, τη Δημοκρατία, για μια αναλλοίωτη ιδέα, την ιδέα της Ελευθερίας.

Α' Κεφάλαιο

Η είσοδος της Ελλάδας στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο

Η δεκαετία του 1940 ήταν η πιο ολέθρια και καταστροφική δεκαετία στην ιστορία της Ελλάδος. Οι φρικαλεότητες της ξένης στρατιωτικής κατοχής συνδυάστηκαν με τις καταστροφές που μόνο ένας εμφύλιος μπορεί να προκαλέσει. Τα γεγονότα αυτής της δεκαετίας άφησαν πληγές που τόσα χρόνια μετά δεν έχουν επουλωθεί ακόμα¹.

1.1.Ο Ελληνοϊταλικός πόλεμος και η εμπλοκή της Γερμανίας

Την 1η Σεπτεμβρίου 1939, οι στρατιές του Αδόφλου Χίτλερ εισέβαλαν στην Πολωνία πυροδοτώντας τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Μέσα στους επόμενους μήνες, η Δανία, η Ολλανδία, η Νορβηγία, το Βέλγιο, ακόμη και η υπερδύναμη εκείνης της εποχής, η Γαλλία έπεσαν στα χέρια των Γερμανών. Θορυβημένος από τις αλλεπάλληλες επιτυχίες του Χίτλερ, ο Ιταλός δικτάτορας Μπενίτο Μουσολίνι, αποφάσισε να αποδείξει στον σύμμαχό του πως η Ιταλία αποτελούσε αναντικατάστατο μέλος των δυνάμεων του Άξονα. Είχε προηγηθεί η κατάληψη της Αιθιοπίας και της Αλβανίας και ο Μουσολίνι θεωρούσε πως η Ελλάδα δεν είχε καμία ελπίδα απέναντι στις ιταλικές δυνάμεις. Ύστερα από αρκετές παραβιάσεις του ελληνικού εναέριου χώρου και μετά τον τορπιλισμό της Έλλης, οι ιταλικές δυνάμεις πέρασαν στην επίθεση.

Τις πρώτες πρωινές ώρες της 28^{ης} Οκτωβρίου 1940 και ενώ ήδη ο Ιταλικός Στρατός επιτίθετο στις ελληνικές δυνάμεις, ο Ιταλός πρέσβης Εμανουέλε Γκράτσι μετέβη στην κατοικία του Έλληνα δικτάτορα Ιωάννη Μεταξά και του παρέδωσε ένα τελεσίγραφο. Σύμφωνα με αυτό, η Ελλάδα έπρεπε να επιτρέψει στις ιταλικές δυνάμεις να καταλάβουν στρατηγικές θέσεις στη βορειοδυτική Ελλάδα κατά μήκος των συνόρων με την Αλβανία, διαφορετικά η Ιταλία θα εισέβαλε και θα καταλάμβανε ολόκληρη τη χώρα. Η άρνηση του Μεταξά σηματοδότησε την έναρξη του Ελληνοϊταλικού πολέμου.

Μετά τη δήλωση του Μεταξά, εκατοντάδες χιλιάδες ανδρών έσπευσαν να καταταγούν στον στρατό. Οι μάχες με τους Ιταλούς ήταν ιδιαίτερα σκληρές, ενώ ο βαρύς χειμώνας στα βουνά της Ηπείρου προκάλεσε αρκετά προβλήματα και για τις δύο πλευρές. Μέσα σε λίγες μέρες ο Ελληνικός Στρατός απώθησε τους εισβολείς

---

¹ T. Gallant, *Νεότερη Ελλάδα. Από τον Πόλεμο της Ανεξαρτησίας μέχρι τις μέρες μας*, Αθήνα 2017, σ. 337.

μέσα στην Αλβανία απελευθερώνοντας την Κορυτσά, τους Αγίους Σαράντα και το Αργυρόκαστρο². Η Βρετανία πρότεινε στον Μεταξά την αποστολή στρατευμάτων ως βοήθεια, αλλά εκείνος την απέρριψε φοβούμενος γερμανική εμπλοκή³. Ωστόσο, μετά τον θάνατό του τον Ιανουάριο του 1941, ο διάδοχος του Μεταξά, Αλέξανδρος Κορυζής δέχτηκε την πρόταση των Βρετανών. Μια βρετανική εκστρατευτική δύναμη, την οποία συγκροτούσαν κυρίως στρατεύματα από την Αυστραλία και τη Νέα Ζηλανδία, απεστάλη στην Ελλάδα. Αυτό ήταν ό,τι ακριβώς επιζητούσε ο Χίτλερ, ο οποίος είχε ήδη ετοιμάσει ένα σχέδιο για κατάληψη της Ελλάδας, με σκοπό να διαφυλάξει τα νότια των δυνάμεών του, που θα έπαιρναν μέρος στην εισβολή της Σοβιετικής Ένωσης με κωδική ονομασία «*Επιχείρηση Μπαρμπαρόσα*».

Οι γερμανικές δυνάμεις επιτέθηκαν μέσω Γιουγκοσλαβίας και Βουλγαρίας στην Ελλάδα στις 6 Απριλίου 1941⁴. Οι ελληνικές και βρετανικές δυνάμεις άρχισαν να υποχωρούν, ενώ παρά την άμυνα που αντέταξαν τα ελληνικά στρατεύματα στη Μάχη των Οχυρών, οι Γερμανοί άρχισαν να προελαύνουν προς νότο. Δόθηκαν σκληρές μάχες αλλά στις 26 Απριλίου 1941, οι Γερμανοί κατέλαβαν την Αθήνα. Η ελληνική κυβέρνηση μαζί με όσους Έλληνες και Βρετανούς στρατιώτες είχαν απομείνει, μεταφέρθηκαν στην Κρήτη, η οποία κατελήφθη από Γερμανούς αλεξιπτωτιστές τον Μάιο του 1941 και από εκεί στην Αίγυπτο. Μέχρι τις αρχές Ιουνίου του 1941, η Ελλάδα είχε υποκύψει στις δυνάμεις του Άξονα.

1.2. Κατοχή και Αντίσταση

Τον Ιούνιο του 1941 η Ελλάδα ήταν πια μια ηττημένη χώρα. Η ελληνική επικράτεια είχε χωριστεί σε τρεις ζώνες κατοχής. Οι Γερμανοί κατείχαν την Αθήνα, την Κρήτη, τη Θεσσαλονίκη και κάποια νησιά στο Αιγαίο, καθώς και την ευαίσθητη συνοριακή γραμμή με την ουδέτερη Τουρκία. Στους Βούλγαρους επιτράπηκε να κατακτήσουν τη δυτική Θράκη και τμήματα της Μακεδονίας, όπου εγκατέστησαν Βούλγαρους εποίκους και καταδίωξαν τον ελληνικό πληθυσμό. Οι Ιταλοί είχαν στην εποπτεία τους την υπόλοιπη χώρα⁵. Οι Γερμανοί εφάρμοσαν από την αρχή ένα πρόγραμμα αφαίμαξης της ελληνικής οικονομίας, όπως έκαναν με όλες τις κατεχόμενες ευρωπαϊκές χώρες. Ληλάτησαν τις αγροτικές πρώτες ύλες της Ελλάδας καθώς και τη βιομηχανία της και ζήτησαν από την κυβέρνηση ανδρική δύναμη του

² R. Clogg, *Συνοπτική ιστορία της Ελλάδας*, Αθήνα 2002, σ. 146.

³ T. Gallant, *ό. π.*, σ. 340-341.

⁴ R. Clogg, *ό. π.*, σ. 147.

⁵ T. Gallant, *ό. π.*, σ. 344-345.

Τσολλάκογλου να πληρώσει το κόστος της κατοχής. Η έλλειψη τροφίμων, ο καλπάζων πληθωρισμός, η μαύρη αγορά και η καταστροφή της οικονομίας οδήγησαν τον χειμώνα του 1941-1942 στην εκδήλωση λιμού, ο οποίος σκότωσε περίπου 100.000 άτομα, κυρίως παιδιά και ηλικιωμένους.

Ωστόσο, παρά τις κακουχίες ο ελληνικός λαός εξέφρασε αμέσως τη δυσαρέσκειά του απέναντι στους κατακτητές. Ξεκίνησαν κάποιες ανοργάνωτες και αυθόρμητες δράσεις, όπως εκείνη του Μανώλη Γλέζου και του Απόστολου Σάντα, οι οποίοι κατέβασαν και έσκισαν τη ναζιστική σημαία από την Ακρόπολη⁶. Σιγά-σιγά, η αντίσταση έλαβε πιο οργανωμένη δομή, ενώ άρχισαν να δημιουργούνται και κάποιες αντιστασιακές οργανώσεις. Η ίδρυση του Εθνικού Απελευθερωτικού Μετώπου (ΕΑΜ)⁷ με πυρήνα κομμουνιστές και σοσιαλιστές, καθώς και του Εθνικού Δημοκρατικού Ελληνικού Συνδέσμου (ΕΔΕΣ)⁸ με επίκεντρο πρώην βενιζελικούς και συντηρητικούς αποτέλεσαν την απόδειξη αυτής της οργάνωσης με σκοπό την αντίσταση. Οι στρατιωτικές δυνατότητες της αντίστασης φάνηκαν τον Νοέμβριο του 1942, όταν οι δύο αυτές οργανώσεις καθοδηγούμενες από Βρετανούς πράκτορες ανατίναξαν τη γέφυρα του Γοργοποτάμου, το σημείο δηλαδή από το οποίο περνούσε η σιδηροδρομική γραμμή Αθήνας-Θεσσαλονίκης⁹.

Οι επιτυχίες της αντίστασης έφεραν την άμεση απάντηση των Γερμανών στα πλαίσια αντιποίνων. Σημειώθηκαν καταστροφές και σφαγές ολόκληρων χωριών (Καλάβρυτα, Κάνδανος), ενώ η εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης εξολοθρεύτηκε¹⁰. Το ΕΑΜ απολάμβανε τη γνήσια λαϊκή υποστήριξη, ενώ η δύναμή του αυξήθηκε θεαματικά το 1943, με τη συνθηκολόγηση των Ιταλών και την απόκτηση μεγάλων ποσοτήτων ιταλικού οπλισμού. Τον Οκτώβριο του 1943 ο ΕΛΑΣ¹¹, το ένοπλο τμήμα του ΕΑΜ επιτέθηκε στον ΕΔΕΣ κατηγορώντας τον για συνεργασία με τους Γερμανούς. Παρά τη διακοπή του ανεφοδιασμού του ΕΛΑΣ από τους Βρετανούς, ο ΕΔΕΣ ηττήθηκε και περιορίστηκε στην Ήπειρο. Οι Γερμανοί

⁶ R. Clogg, *ό. π.*, σ. 148.

⁷ Το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο (ΕΑΜ) αποτελούσε τη μεγαλύτερη αντιστασιακή οργάνωση στην Ελλάδα. Ιδρυτής του ΕΑΜ ήταν το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος (ΚΚΕ), αλλά στους κόλπους του εντάθηκαν και αρκετοί μη κομμουνιστές. Μία από τις σημαντικότερες μορφές του ΕΑΜ αποτελούσε ο Άρης Βελουχιώτης (ψευδώνυμο του Αθανάσιου Κλάρα).

⁸ Ο Εθνικός Δημοκρατικός Ελληνικός Σύνδεσμος ή ΕΔΕΣ αποτελούσε τη δεύτερη μεγαλύτερη αντιστασιακή οργάνωση στην Ελλάδα. Αποτελούνταν από βασιλόφρονες, βενιζελικούς και συντηρητικούς. Αρχηγός του ΕΔΕΣ ήταν ο Ναπολέων Ζέρβας.

⁹ R. Clogg, *ό. π.*, σ. 153.

¹⁰ T. Gallant, *ό. π.*, σ. 364.

¹¹ Ο Ελληνικός Λαϊκός Απελευθερωτικός Στρατός ή ΕΛΑΣ αποτελούσε το ένοπλο τμήμα του ΕΑΜ. Ο ΕΛΑΣ μετονομάστηκε σε Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας ή ΔΣΕ από τον Μάρκο Βαφειάδη κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου Πολέμου.

θέλοντας να εκμεταλλευτούν την εμφύλια διαμάχη ανάμεσα στο ΕΑΜ και στον ΕΔΕΣ δημιούργησαν τα *Τάγματα Ασφαλείας*¹² υπό τη διεύθυνση της δωσιλογικής κυβέρνησης Ράλλη.

Παρόλα αυτά, το ΕΑΜ και ο ΕΛΑΣ συνέχισαν να αποτελούν τη μεγαλύτερη και πιο οργανωμένη αντιστασιακή οργάνωση. Στόχος τους δεν ήταν πλέον μόνο η εκδίωξη των δυνάμεων του Άξονα από την Ελλάδα, αλλά και η δημιουργία μίας νέας πολιτικής τάξης πραγμάτων, προσανατολισμένης σε ένα πιο δημοκρατικό πλαίσιο. Απαιτούνταν από την εξόριστη κυβέρνηση στο Κάιρο η διεξαγωγή δημοψηφίσματος για την επάνοδο του βασιλιά ή όχι, καθώς και η ανάθεση σημαντικών υπουργικών θώκων σε μέλη του ΕΑΜ¹³. Η δημιουργία της Πολιτικής Επιτροπής Εθνικής Απελευθέρωσης (ΠΕΕΑ)¹⁴ από το ΕΑΜ, καθώς και η άρνηση της εξόριστης ελληνικής κυβέρνησης να συνεργαστεί, πυροδότησαν τη στάση των ελληνικών δυνάμεων που στάθμευαν στην Αίγυπτο και έκαναν ακόμα πιο δύσκολη τη συνεργασία ανάμεσα στο ΕΑΜ και στην εξόριστη ελληνική κυβέρνηση¹⁵. Έμπαιναν σιγά-σιγά οι βάσεις για τη σύγκρουση του Δεκέμβρη του 1944 και τον αδελφοκτόνο Εμφύλιο Πόλεμο του 1946-1949.

1.3.Η απελευθέρωση και τα Δεκεμβριανά

Το 1944 δεν ξεκίνησε καλά για τις δυνάμεις του Άξονα. Η Ιταλία είχε συνθηκολογήσει από το 1943 και η Ναζιστική Γερμανία βρισκόταν σε δεινή θέση. Οι Σοβιετικοί στα ανατολικά σάρωναν τα πάντα στο διάβα τους, ενώ οι Αμερικάνοι και οι Βρετανοί έχοντας αποβιβαστεί επιτυχώς στις ακτές της Νορμανδίας στην κατεχόμενη Γαλλία προχωρούσαν ακάθεκτοι προς τα δυτικά σύνορα της Γερμανίας. Όσο για την Ιαπωνία, από επιτιθέμενη είχε καταντήσει αμυνόμενη με τις δυνάμεις της να αιμορραγούν ύστερα από τις επιθετικές ενέργειες των Αμερικάνων στον Ειρηνικό. Η ήττα του Άξονα φαινόταν πλέον σίγουρη.

¹² Τα Τάγματα Ασφαλείας, επισήμως Τάγματα Ευζώνων ήταν οι ένοπλες ομάδες προδοτών, που δημιουργήθηκαν από τη δωσιλογική ελληνική κυβέρνηση με τη στήριξη των Γερμανών. Αυτές οι παραστρατιωτικές μονάδες έδρασαν στη χώρα κατά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, σε σύμπραξη με τις γερμανικές δυνάμεις κατοχής, με σκοπό την αντιμετώπιση του αντιστασιακού κινήματος. Είναι υπεύθυνα για σωρεία εγκλημάτων ενάντια στον άμαχο πληθυσμό. Στήριξαν τους Γερμανούς ακόμα και κατά την υποχώρησή τους από την Ελλάδα, το 1944.

¹³ R. Clogg, *ό. π.*, σ. 156.

¹⁴ Η Πολιτική Επιτροπή Εθνικής Απελευθέρωσης ή ΠΕΕΑ ήταν το αποτέλεσμα της προσπάθειας του ΕΑΜ να οργανώσει όλες τις απελευθερωμένες περιοχές σε μία μεγάλη οντότητα υπό την διοίκηση του ΚΚΕ.

¹⁵ T. Gallant, *ό. π.*, σ. 367.

Μέσα σε αυτό το κλίμα και καθώς οι Σοβιετικοί είχαν φτάσει στη Ρουμανία και απειλούσαν τα Βαλκάνια, το Γερμανικό Επιτελείο Στρατού αποφάσισε την απόσυρση όλων των γερμανικών δυνάμεων που βρίσκονταν στην Ελλάδα από τον Απρίλιο του 1941. Έτσι, ξεκίνησε μια επιχείρηση εκκένωσης, η οποία κράτησε μέχρι και τον Οκτώβριο του 1944. Οι μόνες δυνάμεις που έμειναν εγκλωβισμένες στην Ελλάδα ήταν στα Δωδεκάνησα, την Κρήτη και κάποια νησιά του Αιγαίου. Το ότι έμειναν οφειλόταν είτε στην έλλειψη μέσων για τη μεταφορά τους, είτε στο γεγονός ότι οι συγκεκριμένες μονάδες δεν έλαβαν τη διαταγή.

Οι γερμανικές δυνάμεις ξεκίνησαν τη συντεταγμένη αποχώρησή τους προσπαθώντας να φύγουν μέσω της κεντρικής Ελλάδας προς τη Γιουγκοσλαβία και από εκεί προς τη Γερμανία. Κατά τη διάρκεια της αποχώρησής τους, βαλλόμενες συνεχώς από αντάρτικες ομάδες και αφήνοντας πίσω τους πολλά πολεμοφόδια και όπλα, εγκατέλειψαν την Ελλάδα και πέρασαν στη Γιουγκοσλαβία. Δεν παρέλειψαν δε να καταστρέψουν ό,τι μπορούσαν. Χαρακτηριστική ήταν και η *μάχη της Ηλεκτρικής*, που πραγματοποιήθηκε στις 13 Οκτωβρίου 1944. Επρόκειτο για μια ένοπλη σύγκρουση με σκοπό να προστατευθούν οι υποδομές της Αθήνας από τους κατακτητές Γερμανούς και τους συνεργάτες τους. Παρόλα αυτά, τα δωσιλογικά Τάγματα Ασφαλείας αμύνονταν πλέον μέχρις εσχάτων προσπαθώντας να εξασφαλίσουν στους Γερμανούς μια ομαλή εκκένωση, ενώ η αντιστασιακή οργάνωση του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ επιτίθετο στις δυνάμεις των Ταγμάτων Ασφαλείας σε διάφορες πόλεις¹⁶.

Οι σημαντικότερες μάχες που έγιναν μετά την απομάκρυνση των Γερμανών από τη χώρα ήταν εκείνη στο Μελιγαλά και εκείνη στο Κιλκίς. Και στις δύο μάχες συγκρούστηκαν οι δυνάμεις του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ με τα Τάγματα Ασφαλείας και τα τελευταία εξοντώθηκαν¹⁷. Δε συνέβη πρώτη φορά σφαίρες Ελλήνων να σκοτώνουν Έλληνες. Ήδη από το 1943 οι δυνάμεις του ΕΑΜ συγκρούονται στο πεδίο της μάχης με την αντιστασιακή ομάδα του ΕΔΕΣ, στην Ήπειρο και στη Θεσσαλία. Αφορμή η κατηγορία που βάραινε τον ΕΔΕΣ για συνεργασία με τους Γερμανούς και οι κοινές επιχειρήσεις Γερμανών- ΕΔΕΣ ενάντια στις δυνάμεις του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ¹⁸.

Έπειτα από την αποχώρηση των Γερμανών, τον Οκτώβριο του 1944, η κατάσταση στη χώρα ήταν χαοτική. Η Ελλάδα είχε ερημωθεί, ο λαός ήταν

¹⁶ T. Gallant, *ό. π.*, σ. 368.

¹⁷ Θ. Δημόπουλος, *Η μάχη των Αθηνών. Ο ματωμένος Δεκέμβριος (4 Δεκεμβρίου 1944-15 Ιανουαρίου 1945)*, Αθήνα 2008, σ. 8.

¹⁸ R. Clogg, *ό. π.*, σ. 156.

πεινασμένος και δεν υπήρχαν χρήματα. Η πολιτική κατάσταση της χώρας, επίσης, δεν ήταν καλή, καθώς είχε χωριστεί σε αντίπαλα στρατόπεδα. Ο Γεώργιος Παπανδρέου, ο οποίος είχε φτάσει στην Ελλάδα μαζί με τις βρετανικές δυνάμεις στις 18 Οκτωβρίου, έστειλε τελεσίγραφο το οποίο καλούσε όλες τις αντιστασιακές ομάδες να αφοπλιστούν μέχρι τον Δεκέμβριο εκτός από κάποιες ομάδες του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ και του ΕΔΕΣ¹⁹. Επιπλέον, εξαιρούνταν ο Ιερός Λόχος και η Τρίτη Ορεινή Ταξιαρχία. Αυτό το τελεσίγραφο οφειλόταν στην επιρροή του Τσώρτσιλ, πρωθυπουργού της Μεγάλης Βρετανίας, ο οποίος προετοίμαζε ήδη τη σύγκρουση με το ΕΑΜ, διότι θεωρούσε ότι δεν μπορούσε να υπάρξει συμβιβαστική λύση.

Οι διαπραγματεύσεις ανάμεσα στην κυβέρνηση και το ΕΑΜ ήταν μακρές, αλλά σύντομα ναυάγησαν. Το ΕΑΜ οργάνωσε στις 3 Δεκεμβρίου 1944 συλλαλητήριο στο κέντρο της Αθήνας ως διαμαρτυρία και ως μέσω πίεσης προς την κυβέρνηση Παπανδρέου. Η αστυνομία άνοιξε πυρ σκοτώνοντας περίπου 15 άτομα²⁰. Αυτή ήταν η αφορμή για το ξέσπασμα ένοπλης σύγκρουσης που έμεινε γνωστή με το όνομα Δεκεμβριανά.

Ο όρος *Δεκεμβριανά* περιγράφει την ένοπλη σύγκρουση που έλαβε χώρα στην πρωτεύουσα στις 3 Δεκεμβρίου του 1944 έως τις 6 Ιανουαρίου 1945 ανάμεσα στις δυνάμεις του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ από τη μία -που ταυτίζονταν με το ΚΚΕ- και στην ελληνική κυβέρνηση του Γεωργίου Παπανδρέου από την άλλη -στην οποία υπήρχε ένα μεγάλο φάσμα πολιτικών δυνάμεων, φιλομοναρχικών, δοσίλογων, φιλελεύθερων και συντηρητικών, οι οποίοι είχαν την υποστήριξη, τόσο πολιτική όσο και στρατιωτική, των Βρετανών. Ήταν μία σκληρή σύγκρουση με την οποία το ΚΚΕ επιδίωκε να ασκήσει πιέσεις στην ελληνική κυβέρνηση, για να προωθήσει τις πολιτικές του, ενώ οι κυβερνητικοί, προσπαθούσαν να αποδυναμώσουν το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ και να απογυμνώσουν το ΚΚΕ από τη δύναμη που είχε πάρει στη διάρκεια της κατοχής από τις δυνάμεις του Άξονα.

Μέσα σε αυτή την κατάσταση, η ελληνική κυβέρνηση δε δίστασε να χρησιμοποιήσει πρώην συνεργάτες των Ναζί (με αποκορύφωμα άνδρες που ανήκαν στην ομάδα Χ²¹ και στα Τάγματα Ασφαλείας), για να αντιμετωπίσει τις δυνάμεις του ΕΑΜ. Έτσι, τα Δεκεμβριανά έγιναν η αντικομμουνιστική κολυμπήθρα του Σιλωάμ,

¹⁹ T. Gallant, *ό. π.*, σ. 371.

²⁰ Θ. Δημόπουλος, *ό. π.*, σ. 14

²¹ Ομάδα Χ: Η Ομάδα ή Οργάνωση Χ αποτελούσε αντικομμουνιστική οργάνωση βασιλοφρόνων που συγκροήθηκε με το ΕΑΜ κατά την διάρκεια της Κατοχής αλλά και αργότερα, ενώ συνεργάστηκε ανοιχτά με τους Γερμανούς. Σημαντικός παράγοντας της Χ ήταν και ο Γεώργιος Γρίβας, μετέπειτα αρχηγός της οργάνωσης ΕΟΚΑ.

καθώς πολλοί δοσίλογοι και συνεργάτες των Ναζί αναβαπτίστηκαν ως «εθνικόφρονες».

Η μάχη της Αθήνας, όπως είναι αλλιώς γνωστή η σύγκρουση, ξεκίνησε με δυνάμεις του ΕΛΑΣ να επιτίθενται σε αστυνομικά τμήματα και να τα καταλαμβάνουν²². Εντούτοις, ο ΕΛΑΣ δεν ανέπτυξε τις αξιόλογες δυνάμεις που είχε έξω από την Αθήνα. Τις επόμενες μέρες, ο ΕΛΑΣ έδωσε σκληρές μάχες με τους Βρετανούς και τις δυνάμεις της κυβέρνησης Παπανδρέου. Ο Τσόρτσιλ έφτασε αεροπορικά στην Αθήνα τα Χριστούγεννα του 1944 αποφασισμένος να δώσει ένα τέλος στον αγώνα του ΚΚΕ. Παράλληλα, επεδίωξε την αντικατάσταση του Παπανδρέου από τον Πλαστήρα²³. Στη Μάχη των Αθηνών, τα βρετανικά στρατεύματα και οι δυνάμεις της κυβέρνησης σταδιακά επικράτησαν, αλλά με μεγάλες απώλειες και μόνο μετά από την άφιξη ενισχύσεων από την Ιταλία²⁴. Ακολούθησε η οπισθοχώρηση των ΕΑΜ-ΕΛΑΣ δυνάμεων από την Αθήνα και η συμφωνία κατάπαυσης του πυρός στις 10 Ιανουαρίου του 1945²⁵.

Αρκετές ημέρες αργότερα, στις 12 Φεβρουάριου 1945 υπογράφηκε η Συμφωνία της Βάρκιζας, η οποία αμνήστευε τις δυνάμεις του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ και έθετε τέλος στη σύγκρουση. Ο ΕΛΑΣ δεσμεύτηκε να αφοπλιστεί ενώ συμφωνήθηκε η διενέργεια δημοψηφίσματος για την επάνοδο ή όχι του βασιλιά και ύστερα η διεξαγωγή εκλογών²⁶. Παρόλα αυτά, η Συμφωνία της Βάρκιζας δε θα εφαρμοζόταν ποτέ, καθώς η Λευκή Τρομοκρατία²⁷ που ακολούθησε έθεσε τέλος στην οποιαδήποτε ακτίνα ελπίδας και ομόνοιας μπορούσε να ξεπροβάλει μέσα από τα νέφη της σύγκρουσης του Δεκέμβρη.

1.4.Εμφύλιος πόλεμος

Οι Έλληνες καθ' όλη τη διάρκεια της ιστορίας τους αντιμετώπισαν πολλούς εξωτερικούς κινδύνους. Όποια και αν ήταν η έκβαση, η διχόνοια επικρατούσε μόλις ο κίνδυνος φαινόταν να έχει αποσοβηθεί. Συνήθως αυτό οφειλόταν στην προσπάθεια του εκάστοτε προσώπου ή παράταξης να πάρει την εξουσία ύστερα από τη διαμάχη με τον εξωτερικό αντίπαλο. Έτσι, μετά τους Περσικούς Πολέμους, ξεσπάει ο

²² Σ. Ν. Γρηγοριάδης, *Τα Φοβερά ντοκουμέντα Δεκέμβριος 1944. Το ανεξήγητο λάθος*, Αθήνα χ.χ., σ. 56.

²³ Σ. Ν. Γρηγοριάδης, *ό. π.*, Αθήνα χ.χ., σ. 62 & 93.

²⁴ R. Clogg, *ό. π.*, σ. 161.

²⁵ Σ. Ν. Γρηγοριάδης, *ό. π.*, Αθήνα χ.χ., σ. 105-106.

²⁶ T. Gallant, *ό. π.*, σ. 374.

²⁷ Λευκή Τρομοκρατία: Όρος που περιγράφει την διάπραξη δολοφονιών, διωγμών και βιαιοπραγιών από ακροδεξιές παρακρατικές συμμορίες εις βάρος πολιτών αριστερών φρονημάτων. Αντίθετο του αποτελεί ο όρος Κόκκινη Τρομοκρατία.

Πελοποννησιακός Πόλεμος ανάμεσα στην Αθήνα και στη Σπάρτη, δύο πόλεις που πριν κάμποσα χρόνια ήταν ενωμένες ενάντια στους Πέρσες εισβολείς.

Κατά τους Ελληνιστικούς Χρόνους, έπειτα από τον θάνατο του Μεγάλου Αλεξάνδρου και την κατάκτηση του τότε γνωστού κόσμου, οι Διάδοχοι ξεκίνησαν έναν κύκλο εμφύλιων συγκρούσεων, χωρίς να δίνουν σημασία στη Ρώμη που σιγά-σιγά εξαπλωνόταν και αποκτούσε δύναμη στη Δύση. Αλλά και στη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης ξέσπασε εμφύλιος σπαραγμός ανάμεσα στους δύο πόλους της κυβέρνησης, τους στρατιωτικούς και τους πολιτικούς, ενώ η πολυπόθητη ελευθερία δεν είχε επιτευχθεί ακόμα. Έτσι, το ίδιο συνέβη και όταν οι Γερμανικές δυνάμεις εγκατέλειψαν την Ελλάδα, τον Οκτώβριο του 1944 πιεζόμενες από την άσχημη τροπή του πολέμου στο ρωσικό και στο δυτικό μέτωπο.

Μετά την υπογραφή της Συνθήκης της Βάρκιζας και τις διώξεις μελών του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ και άλλων αριστερών από το δεξιό παρακράτος, το ΚΚΕ αποφάσισε να αλλάξει τακτική. Μετά από βρετανική πίεση, προς τα τέλη του 1945 εγκαθιδρύθηκε μια πιο σταθερή, φαινομενικά, κυβέρνηση, υπό τον Θεμιστοκλή Σοφούλη. Ο Σοφούλης ανακοίνωσε πως θα διεξάγονταν εκλογές στις 31 Μαρτίου 1946, ενώ θα ακολουθούσε δημοψήφισμα για τον γυρισμό ή όχι του βασιλιά. Ήταν μία πλήρης αντιστροφή αυτού που είχε συμφωνηθεί στη Συνθήκη της Βάρκιζας²⁸. Οι εκλογές διεξήχθησαν μέσα σε κλίμα βαθιάς πόλωσης και εν μέσω συγκρούσεων, ενώ η αποχή του ΚΚΕ περιέπλεξε περαιτέρω τα πράγματα²⁹. Με ποσοστό 55% και με εμφανή τα σημάδια νοθείας αναδείχθηκε ένας δεξιός συνασπισμός στον οποίο κυριαρχούσε το Λαϊκό Κόμμα με επικεφαλής τον Ντίνο Τσαλδάρη. Στην συνέχεια ακολούθησε τη δημοψήφισμα για την επιστροφή του βασιλιά Γεωργίου Β'. Με ποσοστό 68% έγινε η παλινόρθωση της μοναρχίας αλλά ο αριθμός είναι παραπλανητικός, καθώς και σε αυτή την περίπτωση οι περισσότεροι Έλληνες ψήφισαν καταναγκαστικά³⁰.

Μέσα σε αυτό το κλίμα και ενώ οι διώξεις αριστερών έπαιρναν όλο και πιο μεγάλες διαστάσεις, ο Μάρκος Βαφειάδης ανακοίνωσε τη συγκρότηση του Γενικού Αρχηγείου των αντάρτικων δυνάμεων, το οποίο αργότερα θα μετονομαζόταν σε Δημοκρατικό Στρατό Ελλάδας (ΔΣΕ)³¹. Πολλοί προσφέρθηκαν να ανέβουν ξανά στο βουνό και να πολεμήσουν. Οι εξορίες στα ξερονήσια του Αιγαίου και οι δολοφονίες

²⁸ R. Clogg, *ό. π.*, σ. 163.

²⁹ Σ. Ν. Γρηγοριάδης, *Τα φοβερά ντοκουμέντα. Ο εμφύλιος 1946-1949*, τ. 1, Αθήνα χ.χ., σ. 81.

³⁰ T. Gallant, *ό. π.*, σ. 376-378.

³¹ Σ. Ν. Γρηγοριάδης, *ό. π.*, τ. 1, Αθήνα χ.χ., σ. 100.

μελών του ΕΑΜ στην ύπαιθρο από παρακρατικούς δεξιούς συμμορίες έφεραν στις τάξεις του νέου αντάρτικου μεγάλους αριθμούς μαχητών και μαχητριών³².

Με την ίδρυση του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας (ΔΣΕ) και τις συνεχείς πλέον συγκρούσεις και με αφετηρία την επίθεση των κομμουνιστών στο αστυνομικό τμήμα στο Λιτόχωρο, ξεκίνησε τον χειμώνα του 1946-1947 ο Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος³³. Οι δυνάμεις του ΔΣΕ είχαν σημαντικές επιτυχίες, αλλά η προσπάθεια του να καταλάβει την Κόνιτσα ως έδρα της προσωρινής κυβέρνησης απέτυχε. Ο πόλεμος σηματοδεύτηκε από ωμότητες και από τις δύο πλευρές, ενώ αρκετοί εκμεταλλεύτηκαν την κατάσταση για να τακτοποιήσουν προσωπικές διαφορές.

Ο ΔΣΕ λάμβανε βοήθεια από τις κομμουνιστικές χώρες των Βαλκανίων (Γιουγκοσλαβία, Βουλγαρία, Αλβανία), ενώ ο Εθνικός Στρατός από τη Βρετανία και αργότερα από τις ΗΠΑ. Μέχρι την άνοιξη του 1947, η Βρετανία είχε αποδυναμωθεί και τη σκυτάλη πήραν οι Αμερικάνοι³⁴. Ο πρόεδρος των ΗΠΑ Χάρυ Τρούμαν εξασφάλισε από το κογκρέσο διαβεβαίωση με την οποία οι ΗΠΑ έπρεπε να βοηθήσουν διάφορες χώρες να πολεμήσουν τον κομμουνισμό, σε οικονομικό και σε στρατιωτικό επίπεδο. Αυτό ήταν το περίφημο Δόγμα Τρούμαν³⁵, το οποίο διέθεσε στην Ελλάδα χρηματική και στρατιωτική υποστήριξη ύψους 400.000.000 δολαρίων³⁶. Αμερικανοί σύμβουλοι και στρατιωτικοί ήρθαν στην Ελλάδα με σκοπό να εκπαιδεύσουν και να ενισχύσουν τον Εθνικό Στρατό, ο οποίος δεινοπαθούσε κάτω από τα απανωτά πλήγματα ανταρτοπολέμου που είχε εξαπολύσει ο ΔΣΕ³⁷.

Η διαγραφή του Τίτο, ηγέτη της Γιουγκοσλαβίας από την Κομμουνιστική Διεθνή³⁸, περιέπλεξε τα πράγματα για τον ΔΣΕ, καθώς η πολύτιμη βοήθεια που ερχόταν από τη Γιουγκοσλαβία, διακόπηκε. Σιγά-σιγά, η έκβαση του πολέμου άρχισε να αλλάζει, καθώς ο ΔΣΕ, πολεμώντας πλέον σαν τακτικός στρατός υπό τις υποδείξεις του Γενικού Γραμματέα του ΚΚΕ Νίκου Ζαχαριάδη, δέχτηκε αλλεπάλληλα πλήγματα από τον Εθνικό Στρατό³⁹. Καθώς η κατάσταση χειροτέρευε,

³² Σ. έργο, *Η συμμετοχή των γυναικών στο Δημοκρατικό Στρατό Ελλάδας (1946-1949)*, Αθήνα 2016, σ. 24.

³³ T. Gallant, *ό. π.*, σ. 379.

³⁴ R. Clogg, *ό. π.*, σ. 167.

³⁵ Δόγμα Τρούμαν: Το Δόγμα Τρούμαν αποτελούσε την πολιτική που ακολούθησαν οι ΗΠΑ κατά τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου. Με την παροχή χρηματικής και στρατιωτικής βοήθειας, θα ανέκοπταν την εξάπλωση του κομμουνισμού σε χώρες της Ευρώπης και της Ασίας.

³⁶ Σ. Ν. Γρηγοριάδης, *ό. π.*, τ. 1, Αθήνα χ.χ., σ. 111.

³⁷ T. Gallant, *ό. π.*, σ. 380.

³⁸ Κομμουνιστική Διεθνή: Η Κομμουνιστική Διεθνή αποτελούσε ένωση στην οποία ανήκαν όλα τα κράτη με σοσιαλιστικό καθεστώς.

³⁹ Σ. Ν. Γρηγοριάδης, *Τα Φοβερά ντοκουμέντα. Ο εμφύλιος 1946-1949*, τ. 2, Αθήνα χ.χ., σ. 47.

η αναγκαστική στρατολόγηση ανδρών και γυναικών και η μεταφορά παιδιών σε χώρες του ανατολικού μπλοκ, υπονόμευσαν τη λαϊκή υποστήριξη προς τον ΔΣΕ και δυσφήμησαν την όλη του εικόνα.

Στα τέλη Αυγούστου του 1949, ο Εθνικός Στρατός με επικεφαλής τον στρατάρχη Παπάγο επιτέθηκε στις τελευταίες θέσεις του ΔΣΕ στο Βίτσι και στον Γράμμο. Με τρομερή υπεροπλία σε άρματα μάχης και αεροσκάφη ο Εθνικός Στρατός ανάγκασε τον ΔΣΕ, ύστερα από σκληρή μάχη να αποσυρθεί⁴⁰. Ο Ζαχαριάδης ανακοίνωσε κατάπαυση του πυρός τον Οκτώβριο του 1949 και ο πόλεμος έληξε⁴¹. Παρόλα αυτά, ρίχνει βαριά τη σκιά του στην Ελλάδα, έως τις μέρες μας.

---

⁴⁰ R. Clogg, *ό. π.*, σ. 168-169.

⁴¹ Σ. Ν. Γρηγοριάδης, *ό. π.*, τ. 1, Αθήνα χ.χ., σ. 83.

Β' Κεφάλαιο

Ο ρόλος και η συμβολή της γυναίκας κατά τη διάρκεια της κατοχής και της αντίστασης στην Ελλάδα (1941-1944)

Η προσφορά των γυναικών κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, παρόλο που τις περισσότερες φορές δεν είναι γνωστή, υπήρξε πολύ σημαντική στην προσπάθεια απελευθέρωσης των λαών. Οι γυναίκες σε όλη σχεδόν την Ευρώπη πρόσφεραν με αυταπάρνηση τις υπηρεσίες τους, συχνά αναλαμβάνοντας επικίνδυνες αποστολές, με μόνο σκοπό την ελευθερία⁴².

Ο ρόλος των γυναικών στην Αντίσταση εναντίον των στρατευμάτων κατοχής ήταν σημαντικότατος. Κατά την περίοδο 1941-1945 οι γυναίκες στην Ευρώπη είχαν αναλάβει πολυσχιδές έργο. Αρχικά, είναι πολύ χαρακτηριστική η προσφορά τους στην παραγωγή πολεμικού υλικού. Επιπλέον, πολλές γυναίκες δε δίστασαν να στρατολογηθούν⁴³, ενώ άλλες εργάστηκαν σε Συνεργεία αντιμετώπισης καταστροφών από αεροπορικές επιδρομές φορώντας φόρμες του στρατού. Επιπροσθέτως, πολλές γυναίκες προσέφεραν εθελοντικά τις υπηρεσίες τους, καθώς οδηγούσαν ασθενοφόρα αλλά και φορτηγά, με τα οποία μετέφεραν βόμβες και πυρομαχικά⁴⁴.

2.1. Η γυναίκα στο Ελληνοαλβανικό μέτωπο

Το χαρακτηριστικότερο γνώρισμα της άμυνας της Ελλάδας στη διάρκεια του ελληνοϊταλικού πολέμου το 1940-1941 ήταν η καθολικότητα της συμμετοχής στην αντιφασιστική μάχη όλου του ελληνικού πληθυσμού, ανεξάρτητα από κοινωνικές ή πολιτικές τοποθετήσεις. Αυτή την περίοδο, οι γυναίκες πρωτοστάτησαν στον αγώνα, βοηθώντας σε όλους τους τομείς. Το πιο τρανταχτό παράδειγμα ήταν αυτό των γυναικών της Πίνδου. Αμέτρητες γυναίκες συνέβαλαν καταλυτικά, καθεμία με τον δικό της τρόπο, στην απώθηση των ιταλικών στρατευμάτων τον Οκτώβριο του 1940 στην ελληνοαλβανική μεθόριο. Πάλεψαν με αυταπάρνηση και πάθος, με σκοπό να βοηθήσουν τους στρατιώτες που μάχονταν υπό δυσμενείς συνθήκες στα απόκρημνα βουνά.

Οι γυναίκες συμμετείχαν στον αγώνα προσφέροντας τη βοήθειά τους στον άντρα, τον αδελφό, τον γιο ή την κόρη, άλλοτε ως μέλη οργανώσεων και άλλοτε

⁴² Ι. Λαμπίρη-Δημάκη, *Κοινωνιολογία και Ιστορία. Ομοιότητες και Ιδιαιτερότητες*, Αθήνα, 1989, σ. 85.

⁴³ Τον Δεκέμβριο του 1941 άρχισε η στρατολόγηση γυναικών, οι οποίες έπρεπε να είναι ανύπαντρες ή χήρες κάτω των 30 ετών.

⁴⁴ Ν. Θεοτόκης, *Γυναίκες και Πόλεμος*, Αθήνα 2004, σ. 69.

όχι⁴⁵. Άνοιξαν τα σπίτια τους για να φιλοξενήσουν τραυματίες, έδωσαν απλόχερα την αμέριστη βοήθειά τους προσφέροντας τα λίγα τρόφιμα που είχαν και ζύμωναν ψωμί για να ταΐσουν όσο το δυνατόν περισσότερους φαντάρους που βρίσκονταν στο πεδίο της μάχης. Αψηφώντας τις σκληρές καιρικές συνθήκες, το δύσβατο και επικίνδυνο έδαφος, καθώς και τους εχθρικούς βομβαρδισμούς, οι γυναίκες της περιοχής, χρησιμοποιώντας γαϊδούρια μετέφεραν πυρομαχικά, τρόφιμα και φαρμακευτικό υλικό, ενώ παραλάμβαναν τραυματίες και τους μετέφεραν στα μετόπισθεν⁴⁶. Υπήρχαν περιπτώσεις που οι γυναίκες μετέφεραν ακόμα και πυροβόλα και οπλισμό. Συμμετείχαν στην κατασκευή, τη διάνοιξη και επιδιόρθωση οδών.

Σύμφωνα με μαρτυρίες, όταν οι γεφυροποιοί του Μηχανικού δεν μπορούσαν να ενώσουν κάποιο σημείο ενός ποταμού εξαιτίας του ορμητικού ρεύματος των νερών, μια ομάδα γυναικών της Πίνδου μπήκε μέσα στο νερό και πιάστηκε σφιχτά, ώστε να δημιουργηθεί ένα ανθρώπινο ανάχωμα που θα ανέκοπτε την ορμή του ποταμού⁴⁷. Υπήρχαν ακόμα και μαρτυρίες σχετικά με εμπλοκή γυναικών στις πολεμικές επιχειρήσεις. Παράλληλα, αρκετές εργάστηκαν ως νοσοκόμες και νοσηλεύτριες, παρέχοντας τις πρώτες βοήθειες στους Έλληνες τραυματίες, αλλά ακόμα και στους εχθρούς. Δεν ήταν λίγες εκείνες που έχασαν την ζωή τους από βομβαρδισμούς, εκτελώντας το καθήκον τους⁴⁸.

Μία άλλη χρυσή σελίδα της ιστορίας έγραψαν οι γυναίκες που συμμετείχαν ενεργά στις κρατικές καμπάνιες υπέρ των Ελλήνων στρατιωτών που αγωνίζονταν στη Βόρεια Ήπειρο. Η *Φανέλα του Στρατιώτη* ήταν η πιο γνωστή καμπάνια, στην οποία χιλιάδες Ελληνίδες στήριζαν την πολεμική προσπάθεια πλέκοντας μάλλινες κάλτσες, γκέτες και στολές, τα οποία χορηγήθηκαν στους πολεμιστές, με σκοπό να καταπολεμηθούν οι απώλειες από το ψύχος και τα κρυοπαγήματα⁴⁹.

Επιπροσθέτως, γυναίκες διοργάνωσαν εράνους με σκοπό την συγκέντρωση χρημάτων και την αγορά τροφίμων και φαρμάκων, ενώ αρκετές εύπορες Ελληνίδες ενίσχυσαν οικονομικά την πολεμική προσπάθεια ή μίσθωναν πλοία για να μεταφέρουν τους τραυματίες και κάθε είδους εφοδία⁵⁰. Ακόμα και στον τομέα του ηθικού, οι γυναίκες έπαιξαν σημαντικό ρόλο. Μέσω της αλληλογραφίας, οι γυναίκες στήριζαν τους άνδρες στο μέτωπο, ενώ Ελληνίδες ερμηνεύτριες της εποχής (Σοφία

⁴⁵ Τ. Βερβενιώτη, *Η γυναίκα της Αντίστασης*, Αθήνα 1994, σ. 215.

⁴⁶ Τ. Βερβενιώτη, *ό.π.*, σ. 215.

⁴⁷ Κ. Χατζηπατέρας, Μ. Φαφαλιού, *Μαρτυρίες 40-41*, Αθήνα 2000, σ. 102-103.

⁴⁸ Κ. Χατζηπατέρας, Μ. Φαφαλιού, *ό.π.*, σ. 102-103.

⁴⁹ Κ. Χατζηπατέρας, Μ. Φαφαλιού, *ό.π.*, σ. 245-249.- Τ. Βερβενιώτη, *ό.π.*, σ. 233.

⁵⁰ Τ. Βερβενιώτη, *ό.π.*, σ. 227-228.

Βέμπο) τραγούδησαν εμψυχώνοντας τους μαχητές και καταρρακώνοντας το ηθικό των Ιταλών.

2.2. Η γυναίκα στην κατοχή και στην Εθνική Αντίσταση

Η προσφορά των γυναικών στην Εθνική Αντίσταση ήταν μεγάλη και πολύπλευρη. Η σημασία της συμμετοχής τους στην προσπάθεια των κατακτητών φαίνεται από το γεγονός ότι στο συλλαλητήριο της Αθήνας στις 22 Ιουλίου του 1943, τουλάχιστον δύο από τα θύματα ήταν γυναίκες⁵¹. Οι Ελληνίδες από πόλεις και χωριά συνεισέφεραν με το παραπάνω στον αγώνα και πάλευαν με αυτοθυσία για να απελευθερωθεί η χώρα.

Η δράση των γυναικών στην Εθνική Αντίσταση χωρίζεται σε δύο περιόδους: α) 1941-1943 και β) 1943-1944. Η άνοιξη του 1943 αποτελεί σημείο τομής, καθώς τότε οργανώθηκαν οι περισσότερες γυναίκες. Την περίοδο αυτή αυξάνεται ο ρυθμός με τον οποίο συμμετέχουν στις οργανώσεις. Αργότερα, τον Σεπτέμβριο του 1943, μετά τη συνθηκολόγηση των Ιταλών και τη δημιουργία των Ταγμάτων Ασφαλείας εντείνεται η τρομοκρατία που ασκεί ο στρατός κατοχής.

Αμέσως μόλις ξεκίνησε η τριπλή κατοχή, φάνηκαν δείγματα αντίστασης στους κατακτητές, έστω και παθητικής. Καθώς πομπές αιχμαλώτων –Ελλήνων, Βρετανών και Νεοζηλανδών– περνούσαν από τις μεγάλες πόλεις, οι γυναίκες τους στόλιζαν με λουλούδια και τους χάριζαν τρόφιμα, τσιγάρα και άλλα αγαθά, παρακλύγοντας τις γερμανικές διαταγές περί τιμωρίας όσων προσέφεραν βοήθεια σε στρατιώτες των Συμμάχων⁵².

Ένα άλλο πεδίο δραστηριοποίησης των γυναικών στη διάρκεια της Κατοχής ήταν η βοήθεια –υλική αλλά και πρακτική– προς τους αντάρτες. Οι γυναίκες έπαιζαν τον ρόλο του πληροφοριοδότη-κατασκόπου μεταφέροντας πληροφορίες, δίνοντας λανθασμένες πληροφορίες στον εχθρό και στηρίζοντας όσους έπεφταν στα χέρια της Γκεστάπο⁵³. Ζητούσαν να μην εκτελεστούν οι αιχμάλωτοι αντάρτες και προσέφεραν τρόφιμα, καταφύγιο και περίθαλψη στους τραυματίες και στους αποκομμένους

⁵¹ Ν. Θεοτόκης, *ό.π.*, σ. 70-71.

⁵² Τ. Βερβενιώτη, *ό.π.*, σ. 213-215.

⁵³ Η Γκεστάπο (Geheime Staatspolizei) ήταν η μυστική κρατική αστυνομία του Γ' Ράιχ κατά τη διάρκεια της Κατοχής. Ήταν επιφορτισμένη με την ανεύρεση και εξόντωση των πολιτικών αντιπάλων του Γ' Ράιχ και απαρτιζόταν από πράκτορες, πληροφοριοδότες και προβοκάτορες. Το αρχηγείο της, επονομαζόμενο Κομαντατούρ, και οι εγκαταστάσεις του ελληνικού παραρτήματος βρίσκονταν επί της οδού Μέρλιν 6, στο Κολωνάκι.

αγωνιστές⁵⁴. Σε πολλές περιπτώσεις, η μεμονωμένη δράση των γυναικών υπήρξε σωτήρια για τους αντάρτες και για τον άμαχο πληθυσμό⁵⁵.

Ωστόσο, δεν ήταν λίγες αυτές που έπαιξαν ενεργό ρόλο στην Αντίσταση. Κατά την εποχή της Κατοχής, πραγματοποιείται η μαζικότερη και πιο δυναμική εμφάνιση των γυναικών. Παρόλο που οι γυναίκες είχαν έντονη επιθυμία να προσφέρουν τη βοήθειά τους, ορισμένοι παράγοντες –κυρίως ηθικού και κοινωνικού χαρακτήρα- λειτούργησαν αρνητικά προς αυτή την κατεύθυνση. Έτσι, οι κοινωνικές προκαταλήψεις για την ανάμειξη των γυναικών στα πολιτικά θέματα, καθώς και η άρνηση των οικογενειών τους ως προς την επιθυμία τους να αναλάβουν δράση κατά του κατακτητή οδήγησαν στη δημιουργία αποκλειστικά γυναικείων οργανώσεων με σκοπό να διευκολυνθεί η συμμετοχή των γυναικών⁵⁶.

Στην αρχή, υπάρχουν δεκάδες οργανώσεις γυναικών, οι οποίες αργότερα ενσωματώνονται στις πιο μαζικές. Ενδεικτικά αναφέρονται οι εξής γυναικείες αντιστασιακές οργανώσεις: Σπουδάζουσα, Κορίτσια ΚΝ Ενιαία, Μπουμπουλίνα, Εθνική Αλληλεγγύη, Επιμελητεία του Αντάρτη, ΠΕΑΝ, Η ομάδα των Αμπελοκήπων. Οι περισσότερες κατατάχτηκαν στην ΕΠΟΝ⁵⁷ και αργότερα στον ΕΛΑΣ. Μέσω αυτών των οργανώσεων οι γυναίκες πολέμησαν τον κατακτητή. Ως σαμποτέρ και μαχήτριες προκάλεσαν πολλές απώλειες στις δυνάμεις του Άξονα στην Ελλάδα.

2.3. Ηρωίδες στην Αντίσταση

Η δράση των γυναικών ήταν πολυδιάστατη και προσέφεραν ποικίλες υπηρεσίες ανάλογα με τη δυναμική τους και με τις απαιτήσεις του αγώνα. Συνέλλεγαν πληροφορίες, απέκρυπταν ή φυγάδευαν συμμάχους, έκαναν δολιοφθορές κατά του εχθρού, έδιναν λανθασμένες πληροφορίες στους αντιπάλους, και βοηθούσαν υπέρ της

⁵⁴ Τ. Βερβενιώτη, *ό.π.*, σ. 212-226.

⁵⁵ Ν. Θεοτόκης, *ό.π.*, σ. 76.

⁵⁶ «Δεν ντρέπεστε να βγαίνετε κι εσείς οι γυναίκες στα πεζοδρόμια αντί να κάθεστε στο σπίτι σας να κοιτάζετε τα παιδιά σας», είπε κάποιος «Έλληνας» σε μια κοπέλα. Εκείνη τον κοίταξε με περιφρόνηση και του είπε: «Οι Ελληνίδες δεν μπορούν να είναι σκλάβες και μάνες σκλάβων. Σήμερα ο προορισμός μας είναι ο αγώνας για τη ζωή και τη λευτεριά όλων των παιδιών της Ελλάδας». Με το στόμα της απαντούν όλες οι Ελληνίδες. «Ηρωίδες του '43», στο *Γυναικεία δράση*, 25-3-43.- Τ. Βερβενιώτη, *ό.π.*, σ. 275-276.

⁵⁷ Η *Ενιαία Πανελλαδική Οργάνωση Νέων (Ε.Π.Ο.Ν.)* ιδρύθηκε στις 23 Φεβρουαρίου 1943 σε μυστική σύσκεψη αντιπροσώπων νεανικών οργανώσεων της εποχής. Επρόκειτο για οργάνωση νέων, που συνδεόταν με το ΕΑΜ. Μετά την ίδρυση της ΕΠΟΝ, πολλοί φοιτητές πήγαν στις επαρχίες και στο βουνό σαν στελέχη των οργανώσεων νεολαίας και των επονίτικων ανταρτοομάδων. Δ. Δημητρόπουλος, Ε. Ολυμπίου, *Αρχείο του Κεντρικού Συμβουλίου της ΕΠΟΝ. Συλλογή Αρχείων σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας. Κατάλογοι και Ευρετήρια*, Αθήνα 2000, σ. 15-17.- Τ. Βουρνάς, *Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδας. Πόλεμος 1940-41 – Κατοχή – Εθνική Αντίσταση – Απελευθέρωση – Δεκέμβριος 1944 – Βάρκιζα*, Αθήνα 1980, σ. 157.

ελευθερίας όλων⁵⁸. Πολλές από αυτές, υπέστησαν από τους εχθρούς βασανισμούς και εκτελέσεις. Παρακάτω παρουσιάζονται μερικές από τις γυναίκες που διαδραμάτισαν καίριο ρόλο κατά την Αντίσταση.

Λέλα Καραγιάννη

Το 1898, η Λέλα (Ελένη) Καραγιάννη γεννήθηκε στο χωριό Λίμνη της Εύβοιας. Ο πατέρας της, Αθανάσιος Μηνόπουλος, καταγόταν από το Πηλί Ευβοίας και η μητέρα της, Σοφία, ήταν το γένος Μπούμπουλη. Οι πολύ παλιοί Λιμνιώτες θυμούνται ότι η Λέλα πήγαινε στο «Πάνω Σχολείο»⁵⁹. Δε γνωρίζουμε πότε ακριβώς η κοπελίτσα Λέλα ήρθε στην Αθήνα, όπου έζησε το μεγαλύτερο διάστημα της ζωής της. Στην πρωτεύουσα γνωρίστηκε και παντρεύτηκε με τον φαρμακοποιό Νίκο Καραγιάννη, ο οποίος καταγόταν από τη Σμύρνη. Μαζί απέκτησαν επτά παιδιά⁶⁰.

Μετά την είσοδο των γερμανοϊταλικών στρατευμάτων στην Ελλάδα έγινε μέλος της αντίστασης και ανέπτυξε δραστηριότητα με δική της πρωτοβουλία στην οποία συμμετείχε και η οικογένειά της. Μέσω του φαρμακείου του συζύγου της προσφέρθηκαν μεγάλες υπηρεσίες στην Αντίσταση, καθώς με τα έσοδά τους καλύφθηκαν συχνά οικονομικές ανάγκες του Αγώνα. Μετέτρεψε το σπίτι της και το φαρμακείο σε «επιχειρησιακή βάση» της οργάνωσης «Μπουμπουλίνα», την οποία δημιούργησε και χρηματοδότησε η ίδια, το 1941⁶¹.

Συγκρότησε, λοιπόν, μία ομάδα για την απόκρυψη και φυγάδευση Βρετανών και Ελλήνων στρατιωτών που κατέφυγαν στη Μέση Ανατολή⁶². Ως αποτέλεσμα, είχε οργανώσει δίκτυο 150 στρατιωτών. Σύντομα κίνησε υποψίες και τον Οκτώβριο του 1941 συνελήφθη από τις ιταλικές αρχές κατοχής με τον σύζυγό της και κλείστηκε στις φυλακές Αβέρωφ. Ωστόσο, μετά από 7 μήνες το ιταλικό στρατοδικείο την αθώωσε, καθώς δεν υπήρχαν στοιχεία εναντίον της.

Το καλοκαίρι του 1942, δηλαδή λίγο μετά την αποφυλάκισή της, η Λέλα Καραγιάννη επανέλαβε τη δράση της πιο συστηματικά επικοινωνώντας με πράκτορες του συμμαχικού Στρατηγείου Μέσης Ανατολής (ΣΜΑ) στην Αίγυπτο, όπου η ανασυγκροτημένη οργάνωσή της «Μπουμπουλίνα» έστειλε όχι μόνο φυγάδες, αλλά και σημαντικές πληροφορίες που αφορούσαν τη δύναμη, τη σύνθεση και τις κινήσεις

⁵⁸ Τ. Βερβενιώτη, *ό.π.*, σ. 215-217.

⁵⁹ Α. Ζαούσης, *Λέλα Καραγιάννη. Η Μπουμπουλίνα της Κατοχής 1941-1944*, Αθήνα, 2004, σ. 26.

⁶⁰ Πάπυρους Λαρούς Μπριτάνικα, τ. 32, Αθήνα 1988, σ. 72.

⁶¹ Α. Ζαούσης, *ό.π.*, σ. 27-28.

⁶² Σ. Περράκης, *Η Απίθανη Ηρωίδα. Η Λέλα Καραγιάννη και οι Βρετανικές Μυστικές Υπηρεσίες στην Ελλάδα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου*, Αθήνα 2022, σ. 66-67.

γερμανικών και ιταλικών στρατιωτικών μονάδων στην Ελλάδα, καθώς και πληροφορίες σχετικά με κινήσεις πρακτόρων της γερμανικής και της ιταλικής αντικατασκοπίας⁶³. Πιο συγκεκριμένα, συνέλεγε πληροφορίες για την κίνηση των γερμανικών πλοίων, καθώς και σχεδιαγράμματα αεροδρομίων που μπορεί να χρησιμοποιούσαν οι εχθροί. Τέλος, παρείχε πληροφορίες-δεδομένα για τους Έλληνες που συνεργάζονταν με τις αρχές κατοχής⁶⁴.

Το έργο της και την οργάνωση –που την αποτελούσαν πολλές δεκάδες μέλη- βοηθούσαν ακόμα και Γερμανοί αντιχιτλερικοί και Ιταλοί αντιφασίστες διαφόρων στρατιωτικών υπηρεσιών. Κύριο κέντρο της οργάνωσης ήταν το μοναστήρι του Αγίου Ιεροθέου στα Μέγαρα⁶⁵. Η οργάνωση «Μπουμπουλίνα» καταδιώχθηκε από τη Διεύθυνση Ειδικής Ασφαλείας του Κράτους⁶⁶, γεγονός που κόστισε την μεταπολεμική δικαστική καταδίκη των μελών της Ειδικής Ασφάλειας⁶⁷.

Το 1944, η Λέλα Καραγιάννη είχε γίνει συνεργάτης του κατασκοπευτικού δικτύου του Απόλλωνα⁶⁸. Τελικά, το καλοκαίρι του ίδιου έτους, έπεσε στα χέρια των Γερμανών έγγραφο της οργάνωσης προς το ΣΜΑ και σε συνδυασμό με άλλα στοιχεία –προφανώς καταδόσεις ή ομολογίες κρατουμένων- εντοπίστηκε η επικεφαλής της «Μπουμπουλίνας». Η Καραγιάννη, που νοσηλευόταν στον «Ερυθρό Σταυρό», συνελήφθη στις 11 Ιουλίου από την Γκεστάπο, η οποία συνέλαβε επίσης πέντε από τα παιδιά της. Άκαμπτη στις ανακρίσεις και στα βασανιστήρια στην έδρα των Ες-Ες στην οδό Μέρλιν, κλείστηκε στο στρατόπεδο στο Χαϊδάρι. Στις 8 Σεπτεμβρίου 1944, έναν περίπου μήνα πριν την Απελευθέρωση, εκτελέστηκε μαζί με άλλους 72 κρατούμενους (ως επί το πλείστον συνεργάτες της S.O.E.⁶⁹) κοντά στη Μονή Δαφνίου⁷⁰.

Η δράση της Λέλας Καραγιάννη, καθώς και το μαρτυρικό και ηρωικό τέλος της, την κατέστησαν εθνική ηρωίδα στην Ελλάδα και στο εξωτερικό και ως τέτοια

⁶³ Η Λέλα Καραγιάννη στρατολόγησε δεκάδες πολίτες, εξοπλίστηκε με ασύρματο, όπλα.

⁶⁴ Σ. έργο, *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα (τ. 3- Μέρος Β')*, 1940-1945, Β' Παγκόσμιος Πόλεμος - Κατοχή - Αντίσταση, 2007, Οι οργανώσεις της Αντίστασης, Αθήνα 2007, σ. 63.

⁶⁵ Πάπυρους Λαρούς Μπριτάνικα, τ. 32, Αθήνα 1988, σ. 72.

⁶⁶ Η Διεύθυνση Ειδικής Ασφαλείας του Κράτους (γνωστή και ως Ειδική Ασφάλεια ή «Η Ειδική») ήταν ένα ειδικό τμήμα που ανήκε στην Ελληνική Χωροφυλακή. Το τμήμα αυτό δημιουργήθηκε το 1929, με σκοπό τη δίωξη κομμουνιστικών οργανώσεων και τη σύλληψη κομμουνιστών σε όλη τη χώρα. Στις 28 Σεπτεμβρίου του 1944 η οργάνωση έπαψε να υφίσταται.

⁶⁷ Ι. Χανδρινός, *Το τιμωρό χέρι του λαού-Η δράση του ΕΛΑΣ και της ΟΠΛΑ στην κατεχόμενη πρωτεύουσα 1942-1944*, Αθήνα 2012, σ. 148.

⁶⁸ Σ. Περράκης, *ό.π.*, σ. 263 κ.ε.

⁶⁹ Οι *Επιχειρήσεις Ειδικών Αποστολών* ήταν μια βρετανική ειδική μυστική παραστρατιωτική υπηρεσία του Β' Παγκοσμίου Πολέμου με βασικούς ρόλους κατασκοπείας, αποκάλυψης θέσεων των εχθρών, καταδρομών, δολιοφθορών.

⁷⁰ Α. Ζαούσης, *ό.π.*, σ. 249-253.

τιμήθηκε. Στο Πολεμικό Μουσείο Αθηνών έχει στηθεί μπρούντζινη προτομή της, ενώ υπάρχει ένα μαρμάρινο άγαλμά της ανάμεσα στο Εθνικό Μουσείο και στο Πολυτεχνείο. Δρόμοι και πλατείες έχουν λάβει το όνομά της προς τιμήν της. Η Ακαδημία Αθηνών την τίμησε το 1947 απονέμοντάς της το Βραβείο «Αρετής και Αυτοθυσίας»⁷¹.

Ηλέκτρα Αποστόλου

Το 1912, γεννήθηκε στην Αθήνα η Ηλέκτρα Αποστόλου. Προερχόταν από εύπορη οικογένεια και είχε αδελφό τον Λευτέρη Αποστόλου, στέλεχος του ΚΚΕ. Ήδη από νεαρή ηλικία έγινε μέλος της ΟΚΝΕ και της ΕΠΟΝ, ενώ αργότερα έγινε και η ίδια στέλεχος του ΚΚΕ. Ήταν αγωνίστρια της Εθνικής Αντίστασης και μαχόταν για τα δικαιώματα των γυναικών. Συμμετείχε μάλιστα ως αρχηγός της ελληνικής αντιπροσωπείας στο Παγκόσμιο Αντιφασιστικό και Αντιπολεμικό Συνέδριο Γυναικών, το οποίο πραγματοποιήθηκε στο Παρίσι⁷². Παντρεύτηκε με τον Γιάννη Σιδερίδη, ο οποίος ήταν γιατρός και στέλεχος του ΚΚΕ και έφυγε από τη ζωή λόγω πείνας το 1943, στην Ακροναυπλία. Το 1939, κατά τη μεταγωγή της στην εξορία, γέννησε την κόρη της Αγνή, σε δύσκολες και επικίνδυνες συνθήκες⁷³.

Το 1942, η Ηλέκτρα παραδόθηκε στις κατοχικές δυνάμεις από το τέως καθεστώς, αλλά κατόρθωσε να αποδράσει από το Τμήμα Μεταγωγών της Αθήνας, αφού νωρίτερα είχε μεταφερθεί στο νοσοκομείο. Γίνεται σιγά-σιγά συντονίστρια της εθνικοαπελευθερωτικής και φεμινιστικής οργάνωσης *Λεύτερη Νέα*⁷⁴, στην οποία προσπαθούσε να καθιερώσει την αντίληψη ότι οι γυναίκες θα απελευθερώνονταν με την ενεργητική συμμετοχή τους στους κοινωνικούς αγώνες. Τότε πραγματοποιήθηκε η οργάνωση συνεργείων αποκλειστικώς από γυναίκες που έγραφαν συνθήματα σε τοίχους⁷⁵. Αργότερα γίνεται μέλος του Κεντρικού Συμβουλίου της ΕΠΟΝ και επικεφαλής της προπαγάνδας της Κομματικής Οργάνωσης Αθήνας του ΚΚΕ⁷⁶.

Στις 25 Ιουλίου του 1944 στις 7:30 το πρωί προδόθηκε και συνελήφθη από την ομάδα Παρθενίου της Ειδικής Ασφάλειας. Τη μετεφεραν στο ξενοδοχείο «Κρυστάλ» της οδού Ελπίδας 3, όπου ήταν η έδρα της Ειδικής Ασφάλειας Αθήνας.

⁷¹ Πάπυρους Λαρούς Μπριτάνικα, τ. 32, Αθήνα, 1988, σ. 73.

⁷² Δ. Σωτηρίου, *Ηλέκτρα*, Αθήνα 2014, σ. 12.

⁷³ Δ. Σωτηρίου, *ό.π.*, σ. 22.

⁷⁴ Τα μέλη της Λεύτερης Νέας παίρνουν μέρος στην επαναστατική δράση του ΕΛΑΣ, διαδραματίζοντας πρωτεύοντα ρόλο. Τον Φεβρουάριο του 1943 η «Λεύτερη Νέα» διαλύεται και κάνει την ενσωμάτωσή της στην ΕΠΟΝ. Τ. Βερβενιώτη, *ό.π.*, σ. 260-263.

⁷⁵ Δ. Σωτηρίου, *ό.π.*, σ. 13.

⁷⁶ Δ. Σωτηρίου, *ό.π.*, σ. 15.

Εκεί βασανίστηκε για την αντιστασιακή της δράση και δολοφονήθηκε χωρίς να αποκαλύψει κανένα μυστικό της Αντίστασης. Λέγεται ότι αρνήθηκε να δώσει τα στοιχεία της. Μάλιστα, όταν την ρώτησαν πώς την λένε, απάντησε: «Ελληνίδα»⁷⁷. Στις 27 Ιουλίου 1944, βρέθηκε το πλήρως βασανισμένο πτώμα της στους δρόμους της πρωτεύουσας. Η οργάνωση του ΕΑΜ υποσχέθηκε εκδίκηση από τις εφημερίδες του⁷⁸.

Αφού βρέθηκε το πτώμα της, κατευθείαν πραγματοποιήθηκαν εκτελέσεις ανθρώπων που είχαν συνεργασία με τις Κατοχικές δυνάμεις. Πάνω σε κάθε πτώμα άφηναν σημειώματα με έναν αριθμό (Ηλέκτρα 1,2,3...) και το όνομά της⁷⁹. Αυτά τα έπραξε κυρίως η οργάνωση ΟΠΛΑ, ενώ το ΕΑΜ και το ΚΚΕ διοργάνωσαν πολλές εκδηλώσεις στη μνήμη της.

Ηρώ Κωνσταντοπούλου (Αθήνα 1927-1944)

Γεννήθηκε στις 16 Ιουλίου 1927 στην Αθήνα και την εκτέλεσαν στις 5 Σεπτεμβρίου 1944, στη νεαρή ηλικία των 17 ετών. Προερχόταν από πλούσια και αριστοκρατική οικογένεια σπαρτιατικής καταγωγής. Ήταν μαθήτρια Γυμνασίου, όταν εντάχθηκε το 1943 στην αντιστασιακή οργάνωση ΕΠΟΝ. Παρά το γεγονός ότι ήταν μικρή σε ηλικία, μιλούσε τέσσερις ξένες γλώσσες και είχε έντονη απελευθερωτική δράση. Για τον λόγο αυτό, σύντομα έγινε στόχος αντιποίνων⁸⁰.

Στις αρχές Ιουλίου του 1944, μια ομάδα των Ταγμάτων Ασφαλείας εισήλθε βίβια στην οικία της στο Κουκάκι, κάποια στιγμή που οι γονείς της απουσίαζαν. Αφού τη βασάνισαν επί τόπου, τη μετέφεραν στα κρατητήρια των Ταγμάτων. Οι γονείς της, που ήταν ευκατάστατοι, κατάφεραν με διάφορα μέσα να την απελευθερώσουν, αλλά μόνο προσωρινά. Στις 16 Ιουλίου, την ημέρα ολοκλήρωσε τις εξετάσεις για το απολυτήριο του Γυμνασίου, Γερμανοί των Ες-Ες τη συνέλαβαν για δεύτερη φορά και την έκλεισαν στο κρατητήριό τους στην οδό Μέρλιν στο Κολωνάκι⁸¹. Εκεί την βασάνισαν επί τέσσερις ημέρες, με σκοπό να καταμαρτυρήσει

⁷⁷ Τ. Βερβενιώτη, *ό.π.*, σ. 119.

⁷⁸ Κ. Ξηραδάκη, *Κατοχικά. Κατάλογοι εκτελεσθέντων ομαδικά σφαγιασθέντων αμάχων πεσόντων της Αντίστασης*, Αθήνα 2012, σ. 258-260.

⁷⁹ Κ. Ξηραδάκη, *ό.π.*, σ. 258.- Β. Μπαρτζιώτα, *Εθνική Αντίσταση και Δεκέμβρης 1944. Ιστορικό Δοκίμιο*, Αθήνα 1985, σ. 255-258.

⁸⁰ Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα, τ. 37, Αθήνα 1989, σ. 141.

⁸¹ Το «*αρχηγείο της Γκεστάπο*» βρισκόταν επί της οδού Μέρλιν 6, στο Κολωνάκι. Αποτελούσε το κεντρικό κτίριο του ελληνικού παραρτήματος της γερμανικής «*μυστικής κρατικής αστυνομίας και υπηρεσιών ασφαλείας*» στη διάρκεια της Κατοχής, το επονομαζόμενο αρχηγείο Κομαντατούρ.

τους συνεργάτες της στην οργάνωση. Όμως, εκείνη αντιμετώπισε τα βασανιστήρια με απaráμιλλο θάρρος χωρίς να μαρτυρήσει κανέναν⁸².

Αργότερα, την έστειλαν στο στρατόπεδο Χαϊδαρίου, όπου κατάφερε να κόψει τα ηλεκτρικά σύρματα, με αποτέλεσμα το στρατόπεδο να βυθιστεί στο σκοτάδι. Βασανίστηκε απάνθρωπα και στις 5 Σεπτεμβρίου 1944 οδηγήθηκε μαζί με άλλους 50 κρατούμενους στο Σκοπευτήριο στην Καισαριανή, όπου την εκτέλεσαν. Το δεκαεπτάχρονο κορίτσι επέδειξε συγκλονιστική γενναιότητα έως την εκτέλεσή του⁸³.

Μαρία Μπέικου

Η Μαρία Μπέικου (πατρικό όνομα Φέρλα) το 1925 γεννήθηκε στην Ιστιαία Ευβοίας. Ήδη από όταν φοιτούσε στο γυμνάσιο, άρχισε να συμμετέχει στην *Εθνική Αλληλεγγύη*⁸⁴ και σύντομα εντάχθηκε στην ΕΠΟΝ⁸⁵. Το 1943, αφού τελείωσε το σχολείο, μετέβη στην πρωτεύουσα με σκοπό να σπουδάσει Ιατρική. Ωστόσο, οι σπουδές της διακόπηκαν λόγω του πολέμου. Στη συνέχεια η Μαρία κατετάγη στο αντάρτικο του ΕΛΑΣ, παρά την αντίθεση των γονιών της⁸⁶.

Η πρώτη της μάχη είναι στο Καρπενήσι. Εκεί γνωρίζει τον Γεωργούλα Μπέικο –που ήταν υψηλόβαθμο στέλεχος του ΕΑΜ-, με τον οποίο παντρεύονται το 1945. Το 1946, συλλαμβάνουν και φυλακίζουν τον σύζυγό της. Η ίδια, μετά από πολλές κακουχίες, καταφέρνει να ξεφύγει και προσχωρεί στον ΔΣΕ. Τον Μάρτιο του 1949 πηγαίνει στον Γράμμο για την «Πανελλαδική Συνδιάσκεψη Γυναικών», όπου και παρέμεινε. Τους θερινούς μήνες του 1949 με την ήττα του ΔΣΕ, καταφεύγει στη Σοβιετική Ένωση και συγκεκριμένα στην Τασκένδη. Αργότερα, το 1952, πηγαίνει στη Μόσχα. Εκεί εργάζεται στον ραδιοφωνικό σταθμό και σπουδάζει στο Ινστιτούτο Κινηματογράφου της Μόσχας, με συμφοιτητή τον Αντρέι Ταρκόφσκι. Μαζί γύρισαν την ταινία «Φονιάδες» και έγιναν στενοί φίλοι⁸⁷.

Το 1961, ξαναβρίσκεται με τον σύζυγό της, τη στιγμή που εκείνος μεταβαίνει στη Μόσχα με διαπίστευση-επίσημη αναγώριση της εφημερίδας «*Αυγή*».

⁸² Α. Ζαούσης, *ό.π.*, σ. 231-232.

⁸³ Κ. Ξηραδάκη, *ό.π.*, σ. 93.

⁸⁴ Η *Εθνική Αλληλεγγύη* ιδρύθηκε τον Μάιο του 1941, πριν ακόμα ιδρυθούν οι υπόλοιπες εαμικές αντιστασιακές οργανώσεις. Οι ιδρυτές της ήταν: ο Παντελής Καραγκίτσης, ο Λευτέρης Αποστόλου και ο Αριστοτέλης Μπούρας. Η Εθνική Αλληλεγγύη αποτελούσε τον Ερυθρό Σταυρό του μαχόμενου έθνους και ο λαός της έδωσε τον τιμητικό τίτλο «Μάνα» του αγώνα. Τ. Βερβενιώτη, *ό.π.*, σ. 227.- Ν. Αποστολοπούλου, *Για έναν καλύτερο και δικαιότερο κόσμο*, Αθήνα 2002, σ. 60.

⁸⁵ Μ. Μπέικου, *Αφού με ρωτάτε, να θυμηθώ...*, Αθήνα, 2010, <<https://www.kastaniotis.com/978-960-03-5081-4-c.html>>.

⁸⁶ Μ. Μπέικου, *ό.π.*

⁸⁷ Μ. Μπέικου, *ό.π.*

Το 1975, ο Γεωργούλας Μπέικος πεθαίνει στη Μόσχα και η Μαρία αποφασίζει να επιστρέψει στην Ελλάδα, λόγω της Μεταπολίτευσης. Εργάστηκε ως μεταφράστρια στη Σοβιετική Μεγάλη Εγκυκλοπαίδεια, στην εφημερίδα Έθνος, αλλά και στις διαπραγματεύσεις για τις μετακλήσεις μεγάλων σοβιετικών καλλιτεχνών στην Ελλάδα. Το έτος 2011 η Μαρία πεθαίνει στην Αθήνα.

Μαρία Κ. Δημάδη

Στις 7 Μαΐου 1907 γεννιέται στο Αγρίνιο η Μαρία Κ. Δημάδη. Γόνος αστικής οικογένειας⁸⁸, η Μαρία έκανε σπουδές Λογοτεχνίας έως το 1939, στο Αμβούργο. Ήταν πολύ καλλιεργημένη, καθώς από μικρή ηλικία έμαθε ξένες γλώσσες, διάβαζε και έγραφε ποιήματα, έπαιζε πιάνο και ζωγράφιζε. Παντρεύτηκε με δικαστή του «Ελεγκτικού Συνεδρίου» και απέκτησαν ένα κορίτσι, όμως αργότερα χώρισαν.

Η αναγγελία του πολέμου προτρέπει τη Μαρία να δράσει ενεργά. Φτιάχνει ομάδες από γυναίκες, οι οποίες έπλεκαν για τους στρατιώτες στο Αλβανικό Μέτωπο, ενώ εκείνη εργάζεται ως εθελόντρια νοσοκόμα φροντίζοντας τους τραυματίες. Κατά τη γερμανική κατοχή, και ενώ η αντίσταση απέναντι στους κατακτητές είχε επεκταθεί, η Μαρία συμμετέχει στο ΕΑΜ. Μάλιστα, η πρώτη Συνδιάσκεψη του ΕΑΜ για την περιοχή της πραγματοποιείται στην εξοχική της βίλα, στο χωριό Πλάτανος⁸⁹. Επιπλέον, η Μαρία είναι η πρώτη γυναίκα από την Αιτωλοακαρνανία που εντάσσεται στην οργάνωση Εθνική Αλληλεγγύη.

Τον Φεβρουάριο του 1942, προτάθηκε ως γραμματέας και διερμηνέας του Γερμανού φρούραρχου της Κομαντατούρ (ORT Kommandantur) της πόλης, καθώς μιλούσε άπταιστα γερμανικά και γαλλικά. Με αποφασιστικότητα και μεγάλο ρίσκο η Μαρία δέχθηκε και ανέλαβε τη θέση. Μέσω της θέσης της λειτουργεί υπογειώς ενάντια της Κομαντατούρ παρακολουθώντας τηλεφωνικές συνομιλίες, κρυφακούγοντας συζητήσεις, ανοίγοντας βιβλία, διαβάζοντας απόρρητα έγγραφα.

Η Μαρία Δημάδη, λόγω της θέσης της ως διερμηνέας των Γερμανών στο Αγρίνιο, είχε γνώση για τις θέσεις και τις επικείμενες κινήσεις των γερμανικών στρατευμάτων στην ευρύτερη περιοχή, με αποτέλεσμα να προσφέρει πολλές υπηρεσίες στην Εθνική Αλληλεγγύη και να ενημερώνει τις δυνάμεις του ΕΛΑΣ. Με

⁸⁸ Φ. Γελαδόπουλος, *Μαρία Δημάδη: ηρωίδα της Εθνικής Αντίστασης*, Αθήνα 1982, σ.23 κ.ε.

⁸⁹ Φ. Γελαδόπουλος, *ό.π.*, σ. 86.

άκρα επικινδυνότητα για τη ζωή της παρείχε πληροφορίες μεγάλης αξίας όσον αφορά τις ενέργειες των Γερμανών και των «Ταγμάτων Ασφαλείας».

Αξιοσημείωτο γεγονός θεωρείται ότι η Μαρία παρότρυνε αποτελεσματικά τον διοικητή του Φρουραρχείου να πραγματοποιηθούν έρανοι για τους άπορους της περιοχής, με αποτέλεσμα τη συγκέντρωση 50.000 οκάδων σε καλαμπόκι, στάρι, λάδι. Οι δέκα χιλιάδες μοιράζονται πράγματι στους άπορους, όμως οι 40.000 αποστέλλονται στον ΕΛΑΣ. Η Μαρία βοήθησε επίσης πολύ όσους Έλληνες μπορούσε -αποφυλάκιση κρατουμένων, έκδοση ειδικών αδειών, προειδοποίηση κατοίκων χωριών για την έφοδο των Γερμανών-, με στόχο την απελευθέρωση της χώρας από τον γερμανικό ζυγό⁹⁰.

Η πιο σημαντική προσφορά της ήταν οι πληροφορίες που παρείχε για τις στρατιωτικές κινήσεις των κατακτητών με αποτέλεσμα τις ήττες τους στο Θέρμο, το Μακρυνόρος και το Καρπενήσι. Το Γενικό Στρατηγείο του ΕΛΑΣ, καθώς είχε ειδοποιηθεί αρκετά έγκαιρα, κατάφερε να επιτεθεί και να κερδίσει τη μάχη⁹¹.

Οι πληροφορίες της είχαν καθοριστικό ρόλο σε επιχειρήσεις του ΕΛΑΣ, ση διάσωση αμάχων, αλλά και στην αποφυλάκιση κρατουμένων. Ωστόσο, οι Γερμανοί ανακάλυψαν τον ρόλο της και λίγες ημέρες πριν τις 14 Σεπτεμβρίου του 1944, δηλαδή λίγο πριν αποχωρήσουν από το Αγρίνιο, αποφάσισαν να την εκτελέσουν⁹². Υπό την εντολή του διοικητή των Ταγμάτων Ασφαλείας Γ. Τολιόπουλου, συλλαμβάνεται, ανακρίνεται και φυλακίζεται. Την επόμενη μέρα από τη σύλληψή της, οδηγείται βίαια έξω από το νεκροταφείο της Αγίας Τριάδος, όπου και εκτελείται από τα όργανά των Ταγμάτων Ασφαλείας⁹³. Η Μαρία ήταν τότε 37 χρόνων.

Τιτίκα Παναγιωτίδου-Γκελντή

Η Ελένη (Τιτίκα) Παναγιωτίδου-Γκελντή γεννήθηκε το 1928 στην Ποντοκόμη Κοζάνης και ήταν 1 από τις 30 γυναίκες που καταταγήκαν εθελοντικά στην 9η Μεραρχία του ΕΛΑΣ στον Πεντάλοφο Κοζάνης⁹⁴. Μην έχοντας συμπληρώσει ακόμη τα 16 χρόνια, είτε ψέματα για την ηλικία της, ώστε να ενταχθεί στον ΕΛΑΣ.

⁹⁰ Φ. Γελαδόπουλος, *ό.π.*, σ. 90-116.

⁹¹ Φ. Γελαδόπουλος, *ό.π.*, σ. 68-80.

⁹² Κ. Ξηραδάκη, *ό.π.*, σ. 288.

⁹³ Αρχείο ΕΡΤ «https://www.youtube.com/watch?v=wJtEfbZ0_g0&t=111s».

⁹⁴ Στο βιβλίο που έγραψε «Γνωριμία με τις αντάρτισσες», αναφέρεται η δράση των γυναικών στελεχών του απελευθερωτικού στρατού και η ζωή τους στο αντάρτικο.

Τον Σεπτέμβρη του 1944, ολοκληρώνει τη Σχολή Εφέδρων Αξιωματικών του ΕΛΑΣ στη Ρεντίνα Καρδίτσας και γίνεται λαμβάνει τη θέση της ανθυπολοχαγού. Στη Σχολή εκπαιδεύτηκε σχετικά με τη θεωρία, το σημάδι, το λύσιμο και δέσιμο όπλων υπό την επίβλεψη λοχία. Τη διμοιρία αποτελούσαν 30 κοπέλες 16-24 χρονών. Μετά από 4 μήνες υποχρεωτικής και στρατιωτικής εκπαίδευσης, συμμετείχαν ενεργά στην απελευθέρωση της πατρίδας⁹⁵.

Ο φωτογράφος Σπύρος Μελετζής την επέλεξε ως το πιο κατάλληλο πρόσωπο, για να συμβολίσει τη γυναίκα-αντάρτισσα, τη γυναίκα της Αντίστασης, το πρόσωπο του αγώνα⁹⁶. Τον Αύγουστο του 1944, ο φωτογράφος της Εθνικής Αντίστασης την απαθανάτισε με το δίκοχο και το όπλο στα χέρια. Η φωτογραφία αυτή έμελλε να αποτελέσει το διαχρονικό σήμα κατατεθέν του αγώνα. Ήταν αυτή η αντάρτισσα, που το πρόσωπό της θα δημοσιευόταν κατόπιν σε περιοδικά, εφημερίδες ακόμη και σε γραμματόσημα.

Αν και η ίδια η Τιτίκα ήταν πολύ ενθουσιασμένη που τελικά επιλέχθηκε το πρόσωπό της για να φωτογραφηθεί, δεν μπορούσε να διανοηθεί πόσο θα άλλαζε η ζωή της από αυτή την πόζα: *«Εκείνη τη στιγμή δεν μπορούσα να αντιληφθώ πόσο θα επηρέαζε τη ζωή μου αυτή η φωτογραφία. Στα δύσκολα χρόνια που ακολούθησαν, η φωτογραφία με έκανε ακόμα πιο αναγνωρίσιμη, αλλά και πιο ευάλωτη, αφού μέχρι και φυλακή πήγα. Ήταν το πικραμένο “ευχαριστώ” για όσα είχαμε κάνει για την ελευθερία της πατρίδας μας»*⁹⁷. Το 1982 η Εθνική Αντίσταση αναγνωρίστηκε από το ελληνικό κράτος. Έτσι, η συγκεκριμένη φωτογραφία, αφού έγινε διεθνώς γνωστή, τυπώθηκε σε γραμματόσημα, ώστε να τιμηθεί η Ενιαία Εθνική Αντίσταση 1941-1944.

Μετά την απελευθέρωση, η Τιτίκα Παναγιωτίδου, ακολουθώντας τα πιστεύω της για την ισοτιμία των δύο φύλων, σπούδασε Νομική στη Θεσσαλονίκη και εργάστηκε ως δικηγόρος για τις επόμενες δεκαετίες. Στα δικαστήρια γνωρίστηκε με τον μελλοντικό σύζυγό της, ο οποίος είχε αντιληφθεί ποια είναι, αφού είχε δει το πρόσωπό της στην ιστορική φωτογραφία. Η Ελένη (Τιτίκα) Παναγιωτίδου-Γκελντή πέθανε τον Οκτώβριο του 2018, σε ηλικία 90 ετών.

⁹⁵ Τ. Βερβενιώτη, *ό.π.*, σ. 311-322.

⁹⁶ «Ήμασταν έντεκα αντάρτισσες. Εγώ ήμουν 16 χρόνων, παιδί από πόλη και το στυλ, η ομιλία μου, το ανάστημά μου ήταν διαφορετικά. Όταν έρχεται η σειρά μου, με πηγαίνει σε κατάλληλη τοποθεσία, με φόντο το βουνό, και αρχίζει να με φωτογραφίζει, προφίλ και ανφάς, μέχρι που κάποια στιγμή αναφωνεί “ναι, αυτό είναι, σε βρήκα!”». Τ. Παναγιωτίδου-Γκελντή, *Γνωριμία με τις αντάρτισσες*, Αθήνα 1983.

⁹⁷ Μ. Λιλιπούλου, «Τιτίκα Γκελντή Παναγιωτίδου: Η γυναίκα-σύμβολο της Αντίστασης».

2.4.Ο πόλεμος της τέχνης στην εποποιία του 1940

Η περίοδος της Κατοχής και η εποχή του πολέμου, της πείνας, της Αντίστασης, της απελευθέρωσης, του Εμφυλίου και της τρομοκρατίας, καταστάσεις καταλυτικές για το σύνολο της κοινωνικής ζωής, κάθε άλλο παρά ανεπηρέαστη δε θα μπορούσαν να αφήσουν την καλλιτεχνική και πνευματική ζωή⁹⁸.

Η ιστορία της τέχνης αυτής της περιόδου δεν μπορεί να γραφεί στο μορφολογικό επίπεδο των έργων ούτε στην Ελλάδα ούτε στην Ευρώπη. Αν και αυτή την εποχή δεν υπήρχαν πρωτότυπες μορφικές αναζητήσεις, εντούτοις, ο κόσμος των εικαστικών τεχνών άλλαξε ριζικά αφομοιώνοντας νέα ιδεολογικά προτάγματα, ακολουθώντας ριζοσπαστικά παραδείγματα κοινωνικής και πολιτικής παρέμβασης, ενεργοποιώντας νέες καλλιτεχνικές δυνάμεις. Οι διεργασίες αυτές καταστάλαξαν και ολοκληρώθηκαν σε σημαντικά έργα κυρίως τις επόμενες δεκαετίες⁹⁹.

Οι γυναίκες, αν και στην αρχή είχαν αντιμετωπιστεί ως «κράχτες», «διακοσμητικά στοιχεία» ή μια πράξη προπαγάνδας, στην πορεία απέδειξαν την αξία τους¹⁰⁰. Εκτός από στρατιωτικά και πολιτικά, τα καθήκοντά τους ήταν και εκπολιτιστικά. Συμμετείχαν σε πολλές μάχες, φρουρούσαν τη Μεραρχία, αναλάμβαναν να ενημερώνουν τον κόσμο στην επαρχία. Ακόμη, οργάνωναν πολιτιστικές εκδηλώσεις, όπως θέατρο και χορούς και επίσης, μάζευαν υλικά εφόδια για τους αντάρτες σε συνεργασία με την ΕΠΟΝ.

Σε γενικές γραμμές, η παρουσία των γυναικών που μάχονταν στον ΕΛΑΣ δημιούργησε «άμιλλα», καθώς προκαλούσε το φιλότιμο ανδρών και γυναικών για εκτενέστερη προσφορά σε όλους τους τομείς. Επιπλέον, οι μάχιμες γυναίκες του ΕΛΑΣ βοηθούσαν στο να διατηρείται η τάξη, η πειθαρχία και η καθαριότητα. Οι μαρτυρίες που υπάρχουν επιβεβαιώνουν ότι η συμμετοχή των γυναικών από τη μια παραξενεύει τους πιο ηλικιωμένους ανθρώπους, από την άλλη όμως προκαλεί ενθουσιασμό τόσο στα χωριά όσο και στις πόλεις¹⁰¹.

Οι Υποδειγματικές Διμοιρίες Ανταρτισσών και εποιντών αναλαμβάνουν εκπολιτιστικά καθήκοντα. Οι γυναίκες αυτές γυρνούσαν τα χωριά και εκτελούσαν ένα σχεδιασμένο πρόγραμμα, που περιλάμβανε τραγούδια, συγκεντρώσεις και

⁹⁸ Σ. έργο, *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα ό.π.*, σ. 263.

⁹⁹ Όχι μόνο τα έργα που αναφέρονται ευθέως στον Πόλεμο και την Αντίσταση, αλλά και ιδεολογικές προϋποθέσεις σχεδόν όλων των καλλιτεχνικών τάσεων που εκδηλώθηκαν τις επόμενες δεκαετίες στην Ελλάδα φέρουν άμεσα ή έμμεσα τα όσα διαδραματίστηκαν τη δεκαετία του 1940. Σ. έργο, *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα ό.π.*, σ. 264.

¹⁰⁰ Τ. Βερβενιώτη, *ό.π.*, σ. 316.

¹⁰¹ Τ. Βερβενιώτη, *ό.π.*, σ. 317.

ομιλίες. Έπαιζαν θεατρικά έργα, οργάνωναν χορούς γνωριμίας, απήγγειλαν ποιήματα του Σολωμού, του Παλαμά και άλλων ποιητών και ξεσήκωναν τις γυναίκες για το ξεσκλάβωμα της πατρίδας. Σε κάθε διμοιρία υπήρχε μία υπεύθυνη για αυτές τις δραστηριότητες. Οι περιοδείες αυτές είχαν στόχο να διαφωτίσουν τον κόσμο και να τον διαθέσουν ευνοϊκά απέναντι στον αγώνα¹⁰².

Μία κατηγορία εργαζόμενων γυναικών, αμφιλεγόμενης «ηθικής» είναι και οι καλλιτέχνες. Η αντίληψη ότι εκείνες έχουν καλύτερη σχέση με τις καλές τέχνες σε σύγκριση με τους άνδρες, αλλά και η άποψη ότι δύνανται να προσφέρουν τέρψη, έδωσε την ευκαιρία σε ελάχιστες να αναδειχτούν σε μεγάλες καλλιτέχνιδες και στις περισσότερες να ζουν ταπεινωμένες¹⁰³.

Ο Μίμης Τραϊφόρος και άλλοι στιχουργοί έγραψε τραγούδια σχετικά με τους πολέμους που διεξάγονταν. Ελληνίδες ερμηνεύτριες της εποχής, όπως η Σοφία Βέμπο, τα τραγούδησαν εμπυχνώνοντας τους μαχητές και καταρρακώνοντας το ηθικό των Ιταλών. Τραγούδια όπως «Βάζει ο Ντούτσε τη στολή του», «Παιδιά, της Ελλάδος παιδιά», «Κορόιδο Μουσολίνι» αναπτέρωναν το ηθικό των Ελλήνων. Μάλιστα, λέγεται ότι σε μία παράσταση της Βέμπο ένας στρατιώτης με κρυοπαγήματα της είπε: «Σοφία, όταν τραγουδάς, δε νιώθουμε πόνους στα πόδια μας»¹⁰⁴.

Συγγραφικό έργο

Ο πνευματικός σκοταδισμός που είχε επιβληθεί στη χώρα μας από τον ιταλικό φασισμό και το γερμανικό καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου των Γεωργίου Γκλύξμπουργκ και Ιωάννη Μεταξά, δεν ήταν τόσο ισχυρός, ώστε να καταφέρει να κάψει ολοκληρωτικά το πνεύμα ελευθερίας των Ελλήνων διανοούμενων. Οι πυρές των πρώτων ημερών του μεταξικού φασισμού -μπροστά στα Προπύλαια του Πανεπιστημίου και τις στήλες του Ολυμπίου Διός-, που έκαψαν τα προοδευτικά ελληνικά βιβλία¹⁰⁵, δεν κατόρθωσαν να αποτελέσουν τροχοπέδη για τους

¹⁰² Τ. Βερβενιώτη, *ό.π.*, σ. 318.

¹⁰³ Τ. Βερβενιώτη, *ό.π.*, σ. 50-51.

¹⁰⁴ Κ. Χατζηπατέρας, Μ. Φαφαλιού, *ό.π.*, σ. 263-265.

¹⁰⁵ Στις 16 Αυγούστου του 1936, το δικτατορικό καθεστώς του Ιωάννη Μεταξά προέβη στο κάψιμο βιβλίων, σε κάποιες πόλεις της Ελλάδας. Συγκεκριμένα, 445 τίτλοι βιβλίων ρίχτηκαν στις φλόγες με την πρόφαση ότι επρόκειτο για «αντεθνικά, κομμουνιστικά, αριστερά βιβλία». Οι τίτλοι που κάηκαν περιλάμβαναν κυρίως λογοτεχνικά βιβλία, ακόμη όμως και σχολικά Έργα του Ζαχαρία Παπαντωνίου, του Σωκράτη, του Περικλή, του Δαρβίνου, του Στρατή Μυριβήλη και πολλών ακόμη συγγραφέων έγιναν παρανάλωμα του πυρός. Οι πρακτικές αυτές ήταν αντίστοιχες με αυτές του Χίτλερ.

πνευματικούς ανθρώπους της χώρας. Αντιθέτως, συνέβαλαν στην ενεργή συμμετοχή των συγγραφέων στην υπηρεσία του έθνους και του αντιφασιστικού αγώνα¹⁰⁶.

Αυτή την περίοδο, ο ελληνικός τύπος και τα φιλολογικά περιοδικά φιλοξένησαν αιχμηρά λογοτεχνικά κείμενα και οργισμένα άρθρα κατά του φασισμού. Αυτές οι πρακτικές είχαν σαν αποτέλεσμα τη σύλληψη αρκετών συγγραφέων με εντολή του Υπουργού Δημόσιας Τάξης της 4^{ης} Αυγούστου, Κωνσταντίνου Μανιαδάκη, με στόχο τον «σωφρονισμό» τους. Οι συγγραφείς φυλακίστηκαν για μερικές ώρες και κατηγορήθηκαν ότι τα γραφόμενά τους περί φασισμού ήταν υπαινιγμοί εναντίον του καθεστώτος. Μάλιστα, απειλήθηκαν πως, αν δεν σταματούσαν να γράφουν σχετικά σχόλια, θα αποσταλούν στα ξερονήσια.

Πράγματι, τα γραφόμενα των Ελλήνων διανοουμένων περιελάμβαναν ευθείς υπαινιγμούς –οι οποίοι γίνονταν αντιληπτοί σε όλους τους αναγνώστες- ενάντια στο αυταρχικό καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου. Στην πραγματικότητα, η αντίσταση των διανοουμένων αρχής γενομένης της επομένης της ιταλικής εισβολής, συνεχίστηκε έως το πέρας της κατοχής και κορυφώθηκε λίγους μήνες πριν την απελευθέρωση.

Για την οργάνωση και τη δραστηριοποίηση στην Αντίσταση των λογοτεχνικών κύκλων της χώρας υπάρχει η μαρτυρία της πεζογράφου Έλλης Αλεξίου, η οποία είχε ενεργό ρόλο στις αντιστασιακές δραστηριότητες των συγγραφέων¹⁰⁷. Στη μαρτυρία της αναφέρει μεταξύ άλλων για τα δεινά, τις εξορίες και τις εκτελέσεις που υπέστησαν οι διανοούμενοι αγωνιστές, που τάχθηκαν ενεργά κατά του φασισμού με συνθήματα «Οι συγγραφείς στην υπηρεσία του λαού» και «Η τέχνη από το λαό και για το λαό». Επιπλέον, μέσω της μαρτυρίας της ίδιας διασώζονται πληροφορίες σχετικά με την εκδοτική δραστηριότητα της αντιστασιακής οργάνωσης των συγγραφέων και το περιοδικό τους «Πρωτοπόροι»¹⁰⁸.

Καλλιτέχνες στην Αντίσταση

Η συμμετοχή των καλλιτεχνών στην Αντίσταση εκφράζεται κυρίως μέσα από μορφές τέχνης. Μία από τις πιο σημαντικές εκδηλώσεις των καλλιτεχνών ήταν η χάραξη και εκτύπωση της αντιστασιακής αφίσας παράνομα. Οι μεγάλες χρωματιστές αφίσες που τοιχοκολλούσαν οι οργανώσεις στους δρόμους, έπαιξαν μεγάλο ρόλο

¹⁰⁶ Τ. Βουρνάς (1980), *ό.π.*, σ. 167-168.

¹⁰⁷ Τ. Βουρνάς (1980), *ό.π.*, σ. 172-173.

¹⁰⁸ Οι «Πρωτοπόροι» ήταν το μηνιαίο παράνομο φιλολογικό περιοδικό των οργανωμένων Ελλήνων λογοτεχνών της Αντίστασης, το οποίο εκδόθηκε σε μυστικό τυπογραφείο και κυκλοφόρησε τον Αύγουστο του 1943. Ακόμη και σήμερα είναι πολύ δύσκολο να αποκρυπτογραφηθούν τα ψευδώνυμα των συγγραφέων του περιοδικού. Τ. Βουρνάς (1980), *ό.π.*, σ. 179-180.

στον αγώνα εναντίον του κατακτητή. Το μεγαλύτερο μέρος των αφισών προερχόταν από τα συνεργεία ώριμων καλλιτεχνών, οι οποίοι ήταν οργανωμένοι στις αγωνιστικές αντιστασιακές οργανώσεις και δραστηριοποιήθηκαν για το καλό του έθνους¹⁰⁹. Οι αφίσες δεν ήταν μια απλή δημοσιογραφική δουλειά, αλλά απαιτούνταν αισθητική. Για τον λόγο αυτό, οι αφίσες θεωρούνται από πολλούς η ζωγραφική της εποχής. Επιπλέον, πέρα από την έκδοση παράνομων αφισών, υπήρχε και παράνομη ζωγραφική. Πολλοί ζωγράφοι, μεγάλοι ή νέοι, ζωγράφιζαν στους τοίχους μεγάλες παραστάσεις και έγραφαν επαναστατικά συνθήματα¹¹⁰.

Οι καλλιτέχνες προσπαθούσαν με τα δικά τους μέσα να συμμετάσχουν στην πολεμική κινητοποίηση, ώστε να τονώσουν το ηθικό του πληθυσμού. Το εργαστήριο του Γ. Κεφαλληνού στην Ανώτατη Σχολή Καλών Τεχνών λειτούργησε τότε για τη σχεδίαση και το τύπωμα αφισών από τους μαθητές του Κώστα Γραμματόπουλο, Τάσσο, Β. Κατράκη, που κυκλοφόρησαν σε χιλιάδες αντίτυπα. Επιπροσθέτως, πολλοί καλλιτέχνες, όπως οι Γιώργος Γουναρόπουλος, Περικλής Βυζάντιος, Έκτωρ Δούκας και σκιτσογράφοι –Φωκίων Δημητριάδης, Σταμάτης Πολενάκης-, καθώς και πολλοί ανώνυμοι καλλιτέχνες, φιλοτέχνησαν λιθογραφημένες αφίσες, στις οποίες απεικονίζονταν ως επί τα πλείστον οι νικηφόρες μάχες του ελληνικού στρατού¹¹¹.

Πολλοί καλλιτέχνες¹¹² έφυγαν μόνοι ή κατά ομάδες με σκοπό να ζωγραφίσουν στο μέτωπο. Ο Γιάννης Τσαρούχης υπηρετώντας στο μηχανικό, είχε αναλάβει το μογιάτισμα παραλλαγών για καμουφλάζ απέναντι στους αντιπάλους. Στις ανάπαυλες των εργασιών ζωγράφιζε πορτρέτα συναδέλφων του ή ντόπιων Αλβανών και εικόνες της Παναγίας, που οι φαντάροι τις πίστευαν για «θαυματουργές»¹¹³.

Οι στρατευμένοι στο ΕΑΜ και στην ΕΠΟΝ καλλιτέχνες οργάνωσαν παράνομα τυπογραφεία και συνεργεία, όπου με ξυλογραφίες ή λινόλεουμ¹¹⁴ αναπαρήγαγαν μαζικά σχέδια για αφίσες, λευκώματα, προκηρύξεις κλπ. Παράνομα λευκώματα με χαρακτηριστικά αντιστασιακού περιεχομένου κυκλοφορούσαν χέρι με χέρι.

¹⁰⁹ Τ. Βουρνάς (1980), *ό.π.*, σ. 188-189.

¹¹⁰ Τ. Βουρνάς (1980), *ό.π.*, σ. 190.

¹¹¹ Τ. Βουρνάς (1980), *ό.π.*, σ. 191.

¹¹² Όπως για παράδειγμα ο Γέροντας Προκοπίου, ο Σπύρος Βασιλείου, ο Μίκης Ματσάκης ο Ουμβέρτος Αργυρός και ο Φωκίωνας Ρωκ με μαθητές τους, κ.ά. Σ. έργο, *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα ό.π.*, σ. 267.

¹¹³ Σ. έργο, *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα ό.π.*, σ. 265.

¹¹⁴ Οι τεχνικές της ξυλογραφίας και του λινόλεουμ κυριαρχούσαν, καθώς ήταν εύκολες, δεν απαιτούσαν τεχνική υποδομή και παρείχαν το απαραίτητο δραματικό υφολογικό και εκφραστικό στοιχείο της σκληρής ασπρόμαυρης αντίθεσης. Σ. έργο, *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα ό.π.*, σ. 282.

Με αυτό τον τρόπο επικοινωνούσαν τον Αγώνα που διεξαγόταν ενάντια στους εχθρούς και προσπαθούσαν να τονώσουν το ηθικό των Ελλήνων.

Άλλη μία κατηγορία καλλιτεχνών που μετείχαν με τον τρόπο τους στον αγώνα ήταν οι καραγκιοζοπαίχτες. Ήδη από την περίοδο του Αλβανικού Πολέμου ανέβασαν έργα που τόνιζαν τον ηρωισμό των Ελλήνων και αργότερα έργα που αφορούσαν την πείνα, τη μαύρη αγορά και την αντίσταση. Όπως είναι κατανοητό, φιλοτεχνήθηκαν νέες φιγούρες, με τις παραδοσιακές τους τεχνοτροπίες, για τις ανάγκες αυτών των παραστάσεων¹¹⁵.

Θέατρο

Μία από τις πιο ουσιαστικές μορφές πνευματικής αντίστασης κατά των κατακτητών ήταν και η αντίσταση στο θέατρο. Η αντίσταση στο θέατρο χωρίστηκε σε δύο κλάδους: στην αντίσταση στην πόλη –η οποία λάμβανε χώρα κρυφά από τον κατακτητή στις πόλεις- και στο θέατρο της αντίστασης στα ελεύθερα ελληνικά βουνά¹¹⁶.

Στο θέατρο που περνά κρίση λόγω του κινηματογράφου κυριαρχούν τα ονόματα της Κοτοπούλη και της Κυβέλη, ενώ προς τα τέλη της δεκαετίας του 1930, της Παξινού και της Παπαδάκη¹¹⁷. Το θέατρο, ωστόσο, πήρε ενεργό ρόλο εναντίον των αντιπάλων ήδη από την ιταλική εισβολή. Δεκάδες επιθεωρήσεις που ανέβηκαν σε όλο τον ελληνικό χώρο, έδωσαν σθεναρή μάχη κατά του εισβολέα γελοιοποιώντας τον φασισμό. Η αντιφασιστική σάτιρα στο θέατρο αποδείχτηκε πολύ αποτελεσματική. Οι Ιταλοί ενοχλήθηκαν και προσβλήθηκαν από την επίθεση του θεάτρου εναντίον τους, έτσι όταν έγιναν στρατός κατοχής δεν παρέλειψαν να καλέσουν και να απειλήσουν με κυρώσεις τις διοικήσεις των συγγραφέων και των θιασαρχών¹¹⁸.

Το θέατρο είχε μία συνολική προσφορά κατά την αντίσταση. Οι περισσότεροι από τους καλλιτέχνες του θεάτρου ήταν οργανωμένοι ή είχαν κάποια σχέση με τις οργανώσεις της Εθνικής Αντίστασης. Πρωτοστατούσαν στις λαϊκές εκδηλώσεις εναντίον του κατακτητή και δεν έχαναν ευκαιρία να συμμετέχουν σε διάφορες φιλικές συγκεντρώσεις με απαγγελίες πατριωτικών και αντιστασιακών ποιημάτων, ώστε να τονώνουν το ηθικό του κόσμου. Μοίραζαν προκηρύξεις

¹¹⁵ Σ. έργο, *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα* ό.π., σ. 284.

¹¹⁶ Τ. Βουρνάς (1980), *ό.π.*, σ. 192.

¹¹⁷ Τ. Βερβενιώτη, *ό.π.*, σ. 50-51.

¹¹⁸ Σ. έργο, *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα* ό.π., σ. 345-349.

πατριωτικού περιεχομένου στα σπίτια και στους δρόμους τα βράδια που γυρνούσαν από τις παραστάσεις. Πολλοί ηθοποιοί εντάχθηκαν κατευθείαν στην ένοπλη αντίσταση, άλλοι πιάστηκαν από τους Γερμανούς και άλλοι εκτελέστηκαν¹¹⁹.

Οι Γερμανοί εφάρμοζαν τον μεταξικό νόμο περί ελέγχου θεατρικών έργων μέχρι το 1942. Το 1942 εκδίδεται νόμος από την κατοχική ελληνική κυβέρνηση, ο οποίος ρύθμισε οριστικά τη θεατρική λογοκρισία. Η εγκύκλιος περιλάμβανε ειδικές διατάξεις για το τι απαγορεύεται στα θέατρα. Για τους παραβάτες υπήρχαν ποινές και κυρώσεις¹²⁰.

---

¹¹⁹ Τ. Βουρνάς (1980), *ό.π.*, σ. 193-195.

¹²⁰ Τ. Βουρνάς (1980), *ό.π.*, σ. 197.

Γ' Κεφάλαιο

Η θέση και η δράση της γυναίκας στον Εμφύλιο πόλεμο (1946-1949)

3.1. Η στρατολόγηση των γυναικών στις αντιμαχόμενες πλευρές

Στην αρχή της Κατοχής, οι γυναίκες δρούσαν κυρίως αυθόρμητα, σκεπτόμενες κυρίως την επιβίωση του νοικοκυριού τους, ενώ οι κινητοποιήσεις τους δεν είχαν πολιτικά κίνητρα¹²¹. Λίγες ήταν εκείνες που είχαν εισχωρήσει συνειδητά σε οργανώσεις πολιτικές, όπως το ΚΚΕ. Αυτό άλλαξε ριζικά, κατά την περίοδο του Εμφυλίου Πολέμου, όπου ο πληθυσμός της χώρας είχε αποκτηνωθεί και ατσαλωθεί από τα δεινά της Κατοχής. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα, οι γυναίκες να επιστρατευτούν στο ΔΣΕ¹²².

Η Λευκή Τρομοκρατία¹²³ που επήλθε αφού υπογράφηκε η Συμφωνία της Βάρκιζας, οδήγησε αρκετές γυναίκες στις τάξεις του ΕΑΜ και του ΕΛΑΣ. Το κίνητρο δεν ήταν πάντα πολιτικό. Οι περισσότερες γυναίκες ανέβηκαν στο βουνό είτε για καλύτερες συνθήκες είτε επειδή κινδύνευαν λόγω της σχέσης τους με άνδρες που χαρακτηρίζονταν κομμουνιστές. Κάποιες άλλες επηρεάστηκαν από το κάλεσμα του ΚΚΕ ή ήρθαν σε επαφή με κάποια αντάρτισσα και την ακολούθησαν από περιέργεια. Το ποσοστό των γυναικών που είχαν πολιτικοποιηθεί στις τάξεις του ΚΚΕ ήταν τώρα υψηλότερο από κάθε άλλη φορά.

Το ΕΑΜ και ο ΕΛΑΣ έκαναν έκκληση στις γυναίκες για στρατολόγηση με σκοπό να προστατέψουν τα ιδανικά της ελευθερίας και της δημοκρατίας. Όμως υπήρχε και ένας άλλος λόγος που τόσες γυναίκες στρατολογήθηκαν στις τάξεις του ΕΑΜ και του ΚΚΕ. Ήταν η υπόσχεση για ισότιμη αναγνώριση με τους άνδρες. Σε μία εποχή που το γυναικείο φύλο θεωρούνταν αδύναμο, ασθενές και κοινωνικά αποκλεισμένο από διάφορες δραστηριότητες, το ΚΚΕ υποσχόταν ισάξια μεταχείριση με τους άνδρες. Δινόταν για πρώτη φορά ευκαιρία στις γυναίκες να παίξουν πρωτεύοντα ρόλο στις εξελίξεις, όχι στα μετόπισθεν, αλλά ακόμα και στην πρώτη γραμμή. Οι γυναίκες ξέφυγαν από τον ρόλο του θεατή και κομπάρσου της πολιτικής ζωής και αναδείχθηκαν στον ρόλο του πρωταγωνιστή¹²⁴.

¹²¹ Τ. Βερβενιώτη, *ό.π.*, σ. 285.

¹²² Το ποσοστό των γυναικών που συμμετείχε στο ΔΣΕ ήταν μεγαλύτερο από 50%.

¹²³ Κατά τη Λευκή τρομοκρατία, αρχής γενομένης από την υπογραφή της Συνθήκης της Βάρκιζας στις 12 Φεβρουαρίου του 1945, οι αντάρτες του Εθνικού Απελευθερωτικού Μετώπου και άτομα του ΚΚΕ προχωρούν στην υπογραφή του σύμφωνου το οποίο ζητούσε να παραδοθούν τα όπλα.

¹²⁴ Τ. Βερβενιώτη, *ό.π.*, σ. 114.

Η ηγεσία του ΚΚΕ κατάλαβε από πολύ νωρίς πως οι γυναίκες όχι μόνο θα προσέφεραν μεγαλύτερη δύναμη στις τάξεις του ΕΛΑΣ-ΔΣΕ, αλλά και ότι θα προσπαθούσαν μέχρι τέλους για να κερδίσουν τη θέση τους στο κίνημα και να μην χάσουν την αναγνώρισή τους. Κατά βάθος καμία γυναίκα δεν ήθελε να γυρίσει πίσω στις συντηρητικές αξίες μίας κοινωνίας που απαιτούσε από εκείνη να είναι νοικοκυρά επιφορτισμένη με υποχρεώσεις που δεν είχε επιλέξει η ίδια. Το όφελος ήταν διπλό, αφού κερδισμένες έβγαιναν όλες οι πλευρές.

Η δημιουργία γυναικείων διμοιριών έχει τις ρίζες της στην περίοδο της Κατοχής. Ακολουθούσαν ένα στρατιωτικό-πολιτικό πρόγραμμα στα πλαίσια της εκπαίδευσης¹²⁵. Στην αρχή ξεκινούσαν με βασική εκπαίδευση όπως και κάθε άλλος τακτικός στρατός. Βάδισμα, στρατιωτικοί χαιρετισμοί και παρελάσεις αποτελούσαν το πρώτο στάδιο, μαζί με θεωρητικά μαθήματα περί στρατιωτικής ορολογίας και πολιτικής αφύπνισης. Στη συνέχεια, προμηθεύονταν οπλισμό και ξεκινούσε η εκπαίδευση στα όπλα και στις τακτικές μάχης. Γινόταν προσπάθεια για τη διατήρηση κάποιας ομοιομορφίας στις στολές. Οι περισσότερες φορούσαν στολές αγγλικού τύπου, ενώ μετά την παράδοση των Ιταλών, ο ΕΛΑΣ προμηθεύτηκε πλήθος ιταλικών στολών, οι οποίες μεταποιήθηκαν για τις ανάγκες της ένδυσης¹²⁶. Ύστερα από το πέρας την εκπαίδευσης, οι γυναίκες αντάρτισσες πλέον έπαιρναν μέρος σε μία τελετή αποφοίτησης και ύστερα στέλνονταν στην πρώτη γραμμή.

Από την άλλη πλευρά, οι γυναίκες που επιθυμούσαν να καταταγούν ως αξιωματικοί ακολουθούσαν μια πολύ πιο σκληρή εκπαίδευση. Η εκπαίδευση γινόταν σε κάθε όπλο που υπήρχε διαθέσιμο, τόσο με βολές, αλλά και όσον αφορά τη συντήρηση, ενώ τα θεωρητικά μαθήματα ήταν δύσκολα και απαιτούσαν συστηματική μελέτη. Τακτικές μάχης και τρόπος προσβολής στόχων, μαθήματα προσανατολισμού και ανάγνωσης χάρτη, καθώς και μαθήματα χρήσης ασυρμάτου αποτελούσαν κάποια από τα πεδία στα οποία εκπαιδεύονταν. Συνήθως δε γινόταν εξαίρεση από τους άνδρες και η εκπαίδευση γινόταν από κοινού¹²⁷.

Η πολιτική καθοδήγηση έπαιζε μεγάλο ρόλο. Σκοπός της ήταν να ενσταλάξει στις γυναίκες το αίσθημα του καθήκοντος και της υπευθυνότητας. Τονιζόταν συνεχώς ο ρόλος τους στο κίνημα, ενώ γίνονταν αναλύσεις πάνω στην πολιτική που ακολουθούσαν οι Γερμανοί και οι συνεργάτες τους και αργότερα οι πολιτικοί του

¹²⁵ Τ. Βερβενιώτη, *ό.π.*, σ. 311.

¹²⁶ Τ. Βερβενιώτη, *ό.π.*, σ. 313.

¹²⁷ Τ. Βερβενιώτη, *ό.π.*, σ. 315.

συντηρητικού στρατοπέδου. Παράλληλα, γίνονταν μαθήματα ιστορίας, μαθηματικών, ακόμα και γραφής και ανάγνωσης, πράγμα καθόλου περίεργο αν λάβουμε υπόψη το γεγονός πως αρκετές γυναίκες ήταν αποκλεισμένες από το σύστημα παιδείας, προορισμένες μόνο για το σπίτι¹²⁸. Είναι γεγονός πως στο βουνό λειτουργούσαν πάρα πολλά σχολεία, τόσο για παιδιά, όσο και για ενήλικες. Πολλές γυναίκες μελετούσαν ακόμα στον ελεύθερό τους χρόνο για να αποκτήσουν τις αναγκαίες γνώσεις, για να ολοκληρώσουν την αποστολή τους ως αντάρτισσες. Οι συνθήκες στο βουνό ήταν δύσκολες, οπότε η επιτυχία αυτών των γυναικών στην εκπαίδευση αποτελεί πραγματικά ένα σημαντικό επίτευγμα.

Σημαντικό ρόλο διαδραμάτισαν, επίσης, οι γυναίκες που στρατολογήθηκαν σε μη μάχιμες μονάδες και υπηρεσίες. Ο ΕΛΑΣ και αργότερα ο ΔΣΕ είχαν στις τάξεις τους πλήθος γυναικών, που στελέχωναν υπηρεσίες υποστήριξης, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι οι γυναίκες αυτές δεν έφεραν οπλισμό για αυτοάμυνα¹²⁹. Πολλές εργάζονταν ως διαβιβαστρίες, νοσοκόμες, ράφτρες, μαγειρίσσες ή είχαν αναλάβει τον εφοδιασμό των μάχιμων μονάδων σε τρόφιμα, πυρομαχικά και φαρμακευτικό υλικό. Υπήρχε μέχρι και ταχυδρομική υπηρεσία, ενώ αρκετές αναλάμβαναν τον ρόλο του ανιχνευτή και του συνδέσμου.

Η εκπαίδευση που ακολουθούσαν ποίκιλε ανάλογα με το σώμα στο οποίο θα υπηρετούσαν. Κάποιες βοηθούσαν χωρίς να είναι στρατολογημένες στις τάξεις των ανταρτών στέλνοντας χρήματα και προμήθειες από το χωριό τους στο βουνό. Άλλες διοργάνωναν θεατρικές παραστάσεις, ομιλίες, χορούς και άλλα πολιτιστικά δρώμενα¹³⁰. Το κίνητρο αυτών των γυναικών ήταν ίσως η συμπάθεια προς τους αντάρτες και η αναγνώριση του αγώνα τους, ενάντια στους Γερμανούς και αργότερα ενάντια στους ακροδεξιούς παρακρατικούς και στο εθνικιστικό κράτος.

Το αποκορύφωμα της αναγνώρισης της προσφοράς των γυναικών στους κόλπους του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ ήταν το δικαίωμα ψήφου που δόθηκε τον Απρίλιο του 1944, με σκοπό την ανάδειξη Εθνικού Συμβουλίου υπό την αιγίδα της Πολιτικής Επιτροπής Εθνικής Απελευθέρωσης (ΠΕΕΑ). Ήταν η πρώτη φορά που γυναίκες ψήφισαν στην Ελλάδα. Το Ελληνικό Κράτος αναγνώρισε στις γυναίκες το δικαίωμα ψήφου οκτώ χρόνια αργότερα, το 1952.

¹²⁸ Λ. Μουσούρου, *Γυναικεία απασχόληση και οικογένεια. Στην Ελλάδα και αλλού*, Αθήνα 1985, σ. 32.

¹²⁹ Τ. Βερβενιώτη, *ό.π.*, σ. 305.

¹³⁰ Τ. Βερβενιώτη, *ό.π.*, σ. 317.

Δεν ήταν όμως μόνο οι γυναίκες της Αριστεράς που διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στα τεκταινόμενα εκείνη την εποχή. Αντίστοιχα, η Δεξιά ανέδειξε μεγάλες μορφές με κυριότερη εκείνη της βασίλισσας Φρειδερίκης. Όσο απεχθής και αν ήταν στις τάξεις των κομμουνιστών και όχι μόνο, η Φρειδερίκη έκανε το αδύνατο δυνατόν για να στηρίξει την προσπάθεια του κράτους της Δεξιάς να επιβληθεί στην Αριστερά¹³¹.

Ένα από τα πεδία στα οποία δραστηριοποιήθηκε ήταν εκείνο της φιλανθρωπίας και της προπαγάνδας. Η ίδρυση του «Εράνου της Βασίλισσας»¹³² ένα έτος κατόπιν της έναρξης του ελληνικού Εμφύλιου, ανταποκρίθηκε στις ανάγκες της σίτισης, της περίθαλψης και της στέγασης περίπου 300.000 και περισσότερων παιδιών του πολέμου, τα οποία δεν μπορούσε να περιθάλψει και συντηρήσει το κράτος λόγω της δεδομένης κατάστασης. Σε αυτή την περίπτωση ιδρύθηκε ένας ημιεπίσημος φορέας υπό την παρακολούθηση της βασίλισσας Φρειδερίκης. Στον φορέα είχαν συμμετοχή έμπιστα άτομα από το παλάτι, κυβερνητικές υπηρεσίες, ο Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός, το «Πατριωτικόν Ίδρυμα Κοινωνικής Προστασίας και Αντιλήψεως» (Π.Ι.Κ.Π.Α.)¹³³, χριστιανικές και άλλες φιλανθρωπικές οργανώσεις¹³⁴.

Η βασίλισσα ίδρυσε τις περίφημες και άλλοτε διαβόητες «Παιδουπόλεις»¹³⁵. Επρόκειτο για ένα σύστημα πενήντα περίπου ιδρυμάτων, σκοπός των οποίων ήταν, σύμφωνα με την ίδια, η διάσωση των παιδιών κυρίως της Βορείου Ελλάδος από τον κίνδυνο να μεταφερθούν σε χώρες του Ανατολικού Μπλοκ¹³⁶. Σύμφωνα με τους υπεύθυνους των οργανώσεων της Φρειδερίκης, στόχος των παιδουπόλεων ήταν να προετοιμαστεί η νέα γενιά για την ανοικοδόμηση της Ελλάδας. Επίσης, στόχος ήταν η καλλιέργεια στη νέα γενιά των ιδανικών του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού, ο πατριωτισμός, η πίστη στους βασιλιάδες και στο σύνολο του πολιτικού και κοινωνικού συστήματος¹³⁷. Ωστόσο, το «παιδοφύλαγμα», σε συσχετισμό με την

¹³¹ Τ. Βερβενιώτη, *Οι Γυναίκες στην εμπόλεμη Ελλάδα (1940 – 1950)*, Αθήνα 2016.

¹³² Με τον «Ερανο της Βασίλισσας» εκφράστηκαν οι βασικές αρχές της εθνοπροσύνης που κυριάρχησαν μεταπολεμικά στην Ελλάδα.

¹³³ Το Π.Ι.Κ.Π.Α. ιδρύθηκε το 1939 και ήταν ένας σημαντικός φορέας κοινωνικής πρόνοιας, που έδωσε έμφαση στην υποστήριξη των παιδιών και των οικονομικά ασθενέστερων μελών της κοινωνίας. Αργότερα, αποτέλεσε φορέα κοινωνικής πρόνοιας υποστηρίζοντας ανάπηρους πολέμου, ανάπηρα παιδιά, διοργάνωνε συσσίτια, εκπαιδευσε νοσοκόμες κ.ά.

¹³⁴ Λ. Χασιώτης, *Η πολιτική για τα παιδιά στον ισπανικό και τον ελληνικό εμφύλιο πόλεμο: ένας ιστορικός παραλληλισμός*, Στο Δαλκαβούκης Β., Πασχαλούδη Ε., Σκουλίδας Η., Τσέκου Κ., (επιμ.), *Αφηγήσεις για τη δεκαετία του 1940*. Από το λόγο του κατοχικού κράτους στη μετανεωτερική ιστοριογραφία, Αθήνα 2012, σ. 366.

¹³⁵ Τ. Βουρνάς, *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας, Εμφύλιος*, Αθήνα 1981, σ. 395-400.

¹³⁶ Τ. Βερβενιώτη (2016), *ό.π.*

¹³⁷ Λ. Χασιώτης, *ό.π.*, σ. 367.

κατηγορία περί «παιδομαζώματος» εκ μέρους του ΔΣΕ, ήταν χαρακτηριστικό στοιχείο της εθνικοφροσύνης. Συνολικά ο ρόλος της κοινωνικής πρόνοιας ήταν κεντρικό στοιχείο της προπαγάνδας των Ελλήνων εθνικοφρόνων¹³⁸. Το έργο της είναι αμφιλεγόμενο έως και σήμερα, αλλά δεν παύει να αποτελεί παράδειγμα γυναικείας δραστηριότητας εκείνη την εποχή¹³⁹.

Πολλές γυναίκες δραστηριοποιήθηκαν στα φιλανθρωπικά ιδρύματα της Φρειδερίκης υπηρετώντας σε πλήθος υπηρεσιών και διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο σε αυτή τη μορφή κινητοποίησης του κόσμου. Πιο συγκεκριμένα, εκείνη την εποχή η κοινωνική πρόνοια συνιστούσε τη μόνη έμπιστη διέξοδο πολιτικής δραστηριότητας των συντηρητικών γυναικών, που καλούνταν τόσο να συγκρουστούν με τα παραδοσιακά πατριαρχικά χαρακτηριστικά της κοινωνίας όσο και να αντιμετωπίσουν τις αντιφάσεις μεταξύ των προσωπικών τους φιλοδοξιών και των αντιλήψεων των παρατάξεων τους για τον ρόλο και τη φύση της γυναίκας.

Κάποιες γυναίκες πολιτικοποιήθηκαν υπό τη Δεξιά και είχαν σημαντική δράση στην πολιτική ζωή. Η Ελένη Σκούρα ήταν η πρώτη Ελληνίδα βουλευτής, η οποία κατέβηκε στις εκλογές του 1953 ως υποψήφια με τον Ελληνικό Συναγερμό, το κόμμα του στρατάρχη Αλέξανδρου Παπάγου¹⁴⁰. Επιπροσθέτως, η Λίνα Τσαλδάρη ήταν εντεταλμένη κυρία της βασίλισσας και στέλεχος του Εράνου. Επιπλέον, διετέλεσε πρόεδρος του Π.Ι.Κ.Π.Α. Ήταν η πρώτη Ελληνίδα που πολιτεύτηκε με την Δεξιά στην Ελλάδα ως υπουργός¹⁴¹. Κατέβηκε ως υποψήφια στις εκλογές του 1956 με την Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση (Ε.Ρ.Ε.) του Κωνσταντίνου Καραμανλή και διατέλεσε υπουργός Κοινωνικής Πρόνοιας από το 1956 έως το 1958¹⁴².

3.2. Η δράση των γυναικών κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου πολέμου

Κατά τη διεξαγωγή του Εμφυλίου πολέμου, η δραστηριοποίηση και οι ενέργειες των ανταρτισσών που ήταν μέλη των ΕΛΑΣ-ΕΠΟΝ και των μαχητριών του ΔΣΕ ήταν αξιοσημείωτη. Η συμβολή των γυναικών στο ΔΣΕ μαρτυρά μία από τις πιο σπουδαίες ενότητες της ένοπλης ταξικής πάλης στην Ελλάδα του 20^{ού} αιώνα¹⁴³. Έδειξαν ασυναγώνιστο ηρωισμό, καθώς θέλησαν να βγουν στα βουνά οι ίδιες και να πολεμήσουν.

¹³⁸ Λ. Χασιώτης, *ό.π.*, σ. 370.

¹³⁹ Τ. Βερβενιώτη (2016), *ό.π.*

¹⁴⁰ Τ. Βερβενιώτη (2016), *ό.π.*

¹⁴¹ Λ. Χασιώτης, *ό.π.*, σ. 371.

¹⁴² Τ. Βερβενιώτη (2016), *ό.π.*

¹⁴³ Σ. έργο, *Η συμμετοχή των γυναικών στο Δημοκρατικό Στρατό Ελλάδας (1946-1949)*, σ. 59.

Στο ΔΣΕ οι γυναίκες συμμετείχαν ισότιμα με τους άνδρες ως μαχήτριες στην πρώτη γραμμή της μάχης και έτσι απέκτησαν πολεμική εμπειρία. Συνέβαλαν στο πυροβολικό, την ανίχνευση και τη ναρκοθέτηση και συμμετείχαν ως τηλεφωνήτριες στις διαβιβάσεις, ως σύνδεσμοι, ως σαμποτέρ, αξιωματικοί, διοικητές διμοιριών και λόγων, ως χειρίστριες οπλοπολυβόλων. Ακόμη, πολλές γυναίκες συνέβαλαν σαν τραυματιοφορείς και σαν νοσοκόμες στις υγειονομικές υπηρεσίες του ΔΣΕ. Επιπροσθέτως, συμμετείχαν στην επιμελητεία, στο μεταγωγικό, στους σταθμούς διοίκησης, στην οργάνωση και εκτέλεση επιχειρήσεων.

Επιπλέον, αρκετές γυναίκες αναδείχθηκαν στις ομάδες των Πολιτικών Επιτροπών Πόλεων και Υπαίθρου. Ένας αριθμός χιλιάδων γυναικών στήριξε τον αγώνα του Δημοκρατικού Στρατού στα μετόπισθεν, όπως παραδείγματος χάριν την κατασκευή οχυρωματικών έργων ή τη διατήρηση της τάξης¹⁴⁴. Πολύ σημαντικό ήταν, επίσης, ότι μετέφεραν στις πλάτες τους πυρομαχικά, τρόφιμα, έγραφαν συνθήματα σε τοίχους και διέδιδαν το μήνυμά τους σε πόλεις και χωριά προπαγανδίζοντας τους πολίτες των περιοχών αυτών. Αυτό το έκαναν συνειδητά και με κάθε κόστος, ώστε να ενημερωθούν οι πολίτες και να έχουν έτσι τη στήριξή τους, να αγωνιστούν όχι εναντίον τους, αλλά στο πλευρό τους. Οι γυναίκες ήταν αυτές που οργάνωσαν τα συσσίτια των παιδιών, προσέφεραν στη Λαϊκή Πολιτοφυλακή και στα Λαϊκά Δικαστήρια των περιοχών που κυριαρχούσε ο ΔΣΕ.

Σύμφωνα με πληροφορίες, οι αγωνίστριες του ΔΣΕ καταλάμβαναν το ¼ της συνολικής δύναμής του. Μάλιστα, ο μέσος όρος ηλικίας των γυναικών μαχητριών του ΔΣΕ ήταν πιο μικρός από αυτόν των ανδρών μαχητών. Οι άνδρες και οι γυναίκες που αγωνίστηκαν, στη συντριπτική τους πλειοψηφία προέρχονταν από την αγροτιά¹⁴⁵.

3.3.Τα δεινά του Εμφυλίου: φυλάκιση, εξορία, βασανιστήρια, εκτελέσεις

Ένα από τα φοβερότερα κεφάλαια του εμφυλίου πολέμου, που αμαυρώνει και τα τελευταία υπολείμματα του υποτιθέμενου ανθρωπισμού του κράτους κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου, είναι τα περιβόητα στρατόπεδα, όπου ρίχτηκαν υπό άθλιες και ανατριχιαστικές συνθήκες οι αντίπαλοι του κατεστημένου με σκοπό να εξοντωθούν¹⁴⁶. Γίνονταν σχεδόν καθημερινά συλλήψεις με κατασκευασμένες και ψευδείς κατηγορίες. Όσοι κατείχαν θέσεις ευθύνης στη διοίκηση της Ελεύθερης Ελλάδας, αλλά και όσοι είχαν κάποια γνωστή αντιστασιακή δράση, έμπαιναν στο

¹⁴⁴ Σ. έργο, *Η συμμετοχή των γυναικών στο Δημοκρατικό Στρατό Ελλάδας (1946-1949)*, σ. 59.

¹⁴⁵ Σ. έργο, *Η συμμετοχή των γυναικών στο Δημοκρατικό Στρατό Ελλάδας (1946-1949)*, σ. 60.

¹⁴⁶ Τ. Βουρνάς (1981), *ό.π.*, σ. 203.

στόχαστρο. Παρόλη όμως την τρομοκρατία οι οργανώσεις συνέχισαν να δουλεύουν κρυφά. Η μόνη λύση για να γλιτώσει κανείς τις διώξεις, τη φυλακή και την εξορία ήταν η έξοδος στο βουνό και η ένταξη στο ΔΣΕ¹⁴⁷.

Στη διάρκεια των πρώτων ετών του εμφυλίου πολέμου, οι κυβερνήσεις “εγκαινίασαν” και τα νησιά της εξορίας, ενώ στις ελληνικές φυλακές, που επίσης δε φημίζονταν για τις ανθρωπιστικές συνθήκες κράτησης των υποδίκων και καταδίκων, στοιβάχτηκαν κατά χιλιάδες οι κρατούμενοι πολίτες με ανυπόστατες κατηγορίες ή με καταδίκες που δεν στηρίζονταν σε δίκαιες αποφάσεις. Οι γυναίκες που πήραν μέρος στον απελευθερωτικό αγώνα του λαού ή οι γυναίκες, μάνες, κόρες ανταρτών βρέθηκαν στο στόχαστρο των συλλήψεων.

Ο κολασμός των υποτιθέμενων πολιτικών αδικημάτων του εμφυλίου πολέμου δεν είχε καμία σχέση με την απονομή του δικαίου. Ολόκληρος ο καταδιωκτικός και δικαστικός μηχανισμός του κράτους είχε μεταβληθεί σε ένα είδος εργοστασίου παραγωγής τρόμου, που δέσμευε την πολιτική βούληση των πολιτών. Τα επίσημα κρατικά στοιχεία αναφέρουν ανά έτος τους αριθμούς των πολιτών που καταδικάστηκαν σε θάνατο σε έκτακτα στρατοδικεία. Ωστόσο, πολλοί ιστορικοί και ερευνητές αμφισβητούν αυτούς τους αριθμούς, καθώς θεωρούν ότι οι σφαγιασμένοι ήταν πολύ περισσότεροι¹⁴⁸.

Τα πιο γνωστά στρατόπεδα κράτησης είναι αυτά στη Μακρόνησο, τη Γυάρο και στο Τρίκερι Μαγνησίας¹⁴⁹. Στην παρούσα μελέτη θα μας απασχολήσει το μοναστήρι στο νησί Τρίκερι της Μαγνησίας, μιας και από το 1947 αποτέλεσε το στρατόπεδο στο οποίο μεταφέρθηκαν οι γυναίκες του εμφυλίου πολέμου μαζί με πολλά μικρά παιδιά¹⁵⁰. Πρέπει να σημειωθεί ότι το μεγαλύτερο μέρος του γυναικείου πληθυσμού φυλακίστηκε και εξορίστηκε, πολλές φορές χωρίς να έχει ανάμειξη στο κίνημα ή στις εμφύλιες συγκρούσεις. Η κατηγορία που τους απέδιδαν ήταν η συγγενική τους σχέση με αντάρτες ή αντάρτισσες.

Στο Τρίκερι οι εκατοντάδες κρατούμενες υπέστησαν τη βάνουση συμπεριφορά των φρουρών. Για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα οι γυναίκες της εξορίας βίωσαν τον εγκλεισμό, τις απειλές, τη σωματική και ψυχολογική βία. Γυναίκες κάθε ηλικίας –εργάτριες, αγρότισσες, νοικοκυρές, δασκάλες, φοιτήτριες,

¹⁴⁷ Μ. Μπέικου, *ό.π.*, σ. 67-75.

¹⁴⁸ Τ. Βουρνάς (1981), *ό.π.*, σ. 204.

¹⁴⁹ Τ. Βουρνάς (1981), *ό.π.*, σ. 212.

¹⁵⁰ Σ. έργο, *Η συμμετοχή των γυναικών στο Δημοκρατικό Στρατό Ελλάδας (1946-1949)*, σ. 35.

επιστήμονες- ήρθαν αντιμέτωπες με εκβιασμούς, απομόνωση, βιασμούς και πόνο¹⁵¹. Ανάμεσα στις κρατούμενες βασανίστηκε επανειλημμένα η παιδαγωγός Ρόζα Ιμβριώτη, ώστε να καμφθεί το ηθικό των υπόλοιπων γυναικών. Ο απώτερος σκοπός ήταν να αποσπαστεί η «δήλωση μετάνοιας», ώστε να αποκηρυχθεί ο κομμουνισμός, το ΕΑΜ και ο ΔΣΕ.

Το στρατόπεδο στο Τρίκερι ήταν η συνέχεια του αρχικού στρατοπέδου γυναικών στην Τήνο και κατόπιν στη Χίο¹⁵², το οποίο διαλύθηκε για να μεταφερθεί στη –σχεδόν ακατοίκητη- νησίδα της Μαγνησίας. Εκεί συγκεντρώθηκαν πάνω από 5.000 γυναίκες κατά τις εκκαθαριστικές επιχειρήσεις του στρατού. Τελικά, κατέληξε να μεταφερθεί και αυτό στη Μακρόνησο. Η Μακρόνησος αποτέλεσε το χωνευτήρι των περισσότερων Ελλήνων, που αποφάσισαν να ακολουθήσουν την πολιτική της Αριστεράς¹⁵³.

Σύμφωνα με την Τ. Βερβενιώτη, υπήρχαν και άλλα στρατόπεδα κράτησης γυναικών των οποίων την ύπαρξη δε γνωρίζαμε μέχρι πρότινος. Χάρη σε γαλλικά αρχεία, ήρθαν στο φως πληροφορίες για στρατόπεδα σε άλλες περιοχές, όπως ο Άσσος Κορινθίας. Δυστυχώς τα στοιχεία αυτά είναι πενιχρά, όμως υπάρχουν αρκετές φωτογραφίες που τεκμηριώνουν τα γραφόμενα¹⁵⁴.

Τα αποτελέσματα της μακρόχρονης ασιτίας, ανυδρίας, αϋπνίας σε συνδυασμό με τους συνεχόμενους σωματικούς βασανισμούς και βιασμούς, καταπόνησε τις σωματικές τους αντοχές. Πλήθος εξόριστων γυναικών διαγνώστηκε με φυματίωση, καρδιοπάθειες, νεφροπάθειες, οσφυαλγίες. Κάποιες διαγνώστηκαν με νευροφυτικές διαταραχές και ψυχονευρώσεις, μην αντέχοντας τα ψυχικά και σωματικά βασανιστήρια¹⁵⁵.

Η αστική τάξη είχε εξαπολύσει αμείλικτο διωγμό ενάντια στο λαϊκό κίνημα, αλλά και σε όποιον βοηθούσε με οποιονδήποτε τρόπο κομμουνιστές και αγωνιστές του ΔΣΕ. Χιλιάδες ήταν οι άνδρες και οι γυναίκες που συνελήφθησαν, δικάστηκαν και καταδικάστηκαν σε θάνατο¹⁵⁶.

¹⁵¹ Σ. έργο, *Η συμμετοχή των γυναικών στο Δημοκρατικό Στρατό Ελλάδας (1946-1949)*, σ. 36.

¹⁵² Έως το 1948 βρίσκονταν στη Χίο 1.050 γυναίκες με 57 ανήλικα παιδιά.

¹⁵³ Τ. Βουρνάς (1981), *ό.π.*, σ. 213.

¹⁵⁴ Τ. Βερβενιώτη (2016), *ό.π.*

¹⁵⁵ Σ. έργο, *Η συμμετοχή των γυναικών στο Δημοκρατικό Στρατό Ελλάδας (1946-1949)*, σ. 37.

¹⁵⁶ Σ. έργο, *Η συμμετοχή των γυναικών στο Δημοκρατικό Στρατό Ελλάδας (1946-1949)*, σ. 37.

3.4.Γραπτές μαρτυρίες γυναικών

Μαρτυρία της Μαρίας Μπέικου, η οποία 18 χρονών έγινε αντάρτισσα: «Επί τρεις μήνες κάναμε κάθε μέρα μάχη και τη νύχτα πορεία. Δεν ήξερες αν η επόμενη σφαίρα έφευγε για να βρει εσένα. Τυχαία έζησα... Ήμασταν γυμνοί, πεινασμένοι, ψωριασμένοι. Τις περισσότερες μάχες τις κάναμε για να βρούμε τροφή και παπούτσια. Ο επιμελητής Κώστας Πεντεδέκας αν έβρισκε μια χούφτα αλεύρι την έκρυβε σε μια βουνοπλαγιά. Ένα κουτσό μουλαράκι κουβαλούσε τα καζάνια. Όταν φτάναμε στο σημείο που ήταν κρυμμένο το αλεύρι βάζαμε μια χούφτα αλεύρι, μια χούφτα πλιγούρι, λίγο τραχανά– ρίχναμε νερό στο καζάνι και αυτό ήταν το συσσίτιο μας. Μ' αυτά ζήσαμε. Και επιπλέον δεν ξέραμε αν θα ζήσουμε».

Η Μαρία Κυριακίδου¹⁵⁷ σχολιάζει τις προσδοκίες του ΕΛΑΣ μετά την απελευθέρωση στις 12 Οκτωβρίου 1944 και αναφέρεται στο πώς βίωσε τον Δεκέμβρη του ίδιου έτους: «Προσδοκούσαμε μια καλύτερη ζωή για όλο τον κόσμο, όχι ατομικά σαν ΕΛΑΣίτες. Για το γεγονός ότι αυτό δεν έγινε φταίνε οι επόμενοι κατακτητές που λέγονταν “Σύμμαχοι”, αυτή τη φορά με τον υπέρμετρο οπλισμό. [...]

Εμείς δε λέμε “Δεκεμβριανά” ποτέ. Λέμε “Δεκέμβρης”. [...] Λέγεται “Δεκέμβρης”, “33 ημέρες της μάχης της Αθήνας”, “η λατινοκρατούμενη Αθήνα”, λέγεται “η ηρωική Αθήνα”, λέγεται οτιδήποτε άλλο εκτός από “Δεκεμβριανά”. Αυτό τον όρο τον χρησιμοποίησαν πρώτη φορά στου Μακρυγιάννη, αυτοί που γλίτωσαν. Αυτούς που τους γλίτωσαν τα εγγλέζικα τανκς δηλαδή. Έζησα αυτές τις 33 ημέρες και έζησα από την πρώτη ημέρα τη μάχη του Μακρυγιάννη. Ήμουν σύνδεσμος με ένα ποδήλατο, από του Μακρυγιάννη μέχρι την έδρα της ταξιαρχίας στην Καισαριανή. Το βράδυ πριν την επίθεση είπαμε εμείς πως δε θα πιάσουμε την Ακρόπολη, γιατί είναι αρχαιολογικός χώρος και δεν πρέπει να την πιάσουμε. Πρωί-πρωί οι Εγγλέζοι την έπιασαν και είχαν “πιάτο” την Αθήνα, όχι για να δείτε πόσο εκτιμούν την ιστορία και τα αρχαία. Μας θέριζαν από εκεί πάνω. Βγαίναμε στην Αρεοπαγίτου. Στις 12 το μεσημέρι της πρώτης ημέρας το Μακρυγιάννη θα είχε πέσει. Έρχεται όμως ένα

¹⁵⁷ Η Μαρία Κυριακίδου γεννήθηκε το 1926 στην Κεφαλονιά. Το 1938 εγκαταστάθηκε στην Αθήνα και το 1942, κατά τη διάρκεια της Κατοχής, εντάχθηκε στον ΕΛΑΣ. Η ίδια αποτέλεσε ένα από τα 80 μάχημα μέλη του. Κατά την περίοδο 1942-1943 ανήκε στην Ι Ταξιαρχία του Α' ΣΣ του ΕΛΑΣ και εκτελούσε καθήκοντα συνδέσμου. Το 1943 μετατέθηκε στη ΙΙ Ταξιαρχία. Στα τέλη του ίδιου χρόνου έγινε μέλος του ΚΚΕ. Συμμετείχε στη Μάχη των Αθηνών και συγκεκριμένα στην πολιορκία του Συντάγματος Χωροφυλακής Αθηνών. Το 1948 συνελήφθη και εξορίστηκε για πέντε χρόνια στη Χίο, στο Τρικέρι και στη Μακρόνησο. Τον Μάρτιο του 2009 άφησε την τελευταία της πνοή.

εγγλέζικο τανκ και περιμένουμε εντολή από την Ανώτερη Διοίκηση. Θα το χτυπήσουμε ή όχι; Μας ήρθε εντολή να μην το χτυπήσουμε»¹⁵⁸.

Συνεχίζοντας η Μαρία Κυριακίδου αναφέρει: «Είναι γνωστές οι απαράδεκτες συμφωνίες. Είναι γνωστά τα λάθη του κινήματος και των ηγετών. Αυτό όμως δεν αναιρεί με τίποτα τις θυσίες των χιλιάδων που έπεσαν. Για εμένα δεν υπάρχει εμφύλιος πόλεμος. Υπάρχει συνέχεια του κατακτητή από το 1941 μέχρι το 1949. [...] Εφόσον υπήρχαν συμφωνίες υπήρχε και η ψευδαίσθηση ότι οι Εγγλέζοι δεν θα μας χτυπούσαν. Όμως έφεραν για να μας χτυπήσουν 60.000 στρατό, καράβια, τανκς και πολυβόλα»¹⁵⁹.

Η ίδια εξομολογείται: «Όσους ταγματاسφαλίτες και αξιωματικούς είχαμε πιάσει, το είχαμε κάνει με συγκεκριμένα στοιχεία. Τους ήξερε ο κόσμος. Οι γυναίκες επάνω στη Δάφνη, οι μαυροφόρες οι μανάδες πιάσανε ταγματασφαλίτη που σκότωσε τα παιδιά τους μπροστά στα μάτια τους και τον πήραμε από τα χέρια τους για να μην τον λυντσάρουν. Τον πήραμε για να δικαστεί. Είναι γελοία αυτά που λέγονται. Όλους αυτούς τους είχαμε σε στρατόπεδα. Όταν ήρθε η κυβέρνηση και οι Εγγλέζοι τους παραδώσαμε για να δικαστούν. Αυτοί τους πήραν, τους έντυσαν στον Ιερό Λόχο και στην Ταξιαρχία «Ρίμινι». Αυτοί πολέμησαν μαζί με τους Εγγλέζους.

Στη μαρτυρία της, η Μαρία Κυριακίδου διαψεύδει ρητά τις κατηγορίες των αντιπάλων για εγκλήματα κατά τον αμάχων από το ΚΚΕ και τον ΕΛΑΣ την περίοδο των Δεκεμβριανών. Τονίζει ότι οι αντίπαλοι προσπάθησαν να τους φορτώσουν τα δικά τους εγκλήματα. Λέει χαρακτηριστικά: «Έφτασαν στο σημείο να ξεθάβουν ακόμη και ΕΛΑΣίτες. Τους πήγαν πάνω στο Χαϊδάρι, τους έβγαλαν τα μάτια και τους παρουσίασαν ως δολοφονηθέντες από τον ΕΛΑΣ!».

Σύμφωνα με την ίδια, ο ΕΛΑΣ έχασε γιατί αντιμετώπισε υπέρτερες δυνάμεις. Λέει χαρακτηριστικά: «...ο εχθρός διέθετε τανκς, αεροπλάνα, πλοία και 60.000 Εγγλέζους και Ινδούς στρατιώτες και από την άλλη πλευρά βρισκόταν ο ΕΛΑΣ της Αθήνας με τα λιανοντούφεκα»¹⁶⁰. Βέβαια αναφέρει και άλλες αιτίες για την ήττα του ΕΛΑΣ: «Υπήρχε συμφωνία να μην μπει ο ΕΛΑΣ του βουνού στην Αθήνα. Όταν άρχισε η Μάχη της Αθήνας η ηγεσία είχε ακόμη την ψευδαίσθηση ότι δε θα μας χτυπούσαν οι Εγγλέζοι, όμως το αισθητήριο του λαού πρέπει πάντα τις κρίσιμες ώρες να το υπολογίζεις. Στις 3 του Δεκέμβρη που μας χτύπησαν στο μεγάλο

¹⁵⁸ Θ. Δημόπουλος, *ό. π.*, σ. 34.

¹⁵⁹ Θ. Δημόπουλος, *ό. π.*, σ. 34.

¹⁶⁰ Θ. Δημόπουλος, *ό. π.*, σ. 34.

συλλαλητήριο ήμουν μπροστά. Και ήμουν μπροστά γιατί είμαστε η νότια αχτίδα και κατεβαίναμε κάτω τη Συγγρού, χιλιάδες άνθρωποι. Στη συμβολή με τη Δαβάκη, που είναι σήμερα υπόγεια διάβαση, τέθηκε το ζήτημα ποιος θα μπει μπροστά, εμείς από τη Νέα Σμύρνη ή η Καλλιθέα; Επικράτησε η Καλλιθέα γιατί εκεί βρίσκονταν τα γραφεία της αχτίδας. Μπήκαν έξι κοπέλες μπροστά και τις θέρισαν όλες. Όπως ερχόμασταν από τους στύλους του Ολυμπίου Διός με κατεύθυνση τον Άγνωστο Στρατιώτη μας χτύπησαν από τη Βουλή και από το Υπουργείο Εσωτερικών. Σκοτώθηκαν 26 άνθρωποι. Την άλλη μέρα ήρθαν οι Εγγλέζοι και τιμητική φρουρά στην κηδεία. Κατεβαίνοντας την Πανεπιστημίου είχαν μαζεμένους τους ταγματσαφάιτες, οι οποίοι πυροβόλησαν και σκότωσαν άλλους τόσους. Είναι απορίας άξιο πώς η ηγεσία είχε ακόμη αυτή την ψευδαίσθηση. Να σας πω και κάτι άλλο; Πάντοτε από την κορυφή μέχρι τα νύχια η προδοσία υπάρχει, οι Εφιάλτες υπάρχουν. Γεωργαλάς, Γκίκας και τι δεν βγήκε! Εμείς είχαμε έναν τέτοιο, τον ταγματάρχη Ξανθόπουλο, στο συγκρότημα μάχης του Μακρυγιάννη. Αυτός είχε έναν τομέα απέναντι από του Μακρυγιάννη προς τη Συγγρού και πήρε το τμήμα του αι έφυγε. Εμείς νομίζαμε πως είχαμε απ' εκεί πλάτες και δεν είχαμε τίποτε»¹⁶¹.

Η Μαρία Κυριακίδου θυμάται: «Όταν άρχισε η μάχη ήρθε η ΙΙ Μεραρχία του Ορέστη στην Κηφισιά και τόσο ωραία τα κάνανε τα πράγματα που την αποπλίσανε την Μεραρχία οι Άγγλοι. Επιπλέον, ο ΕΛΑΣ του βουνού δεν είχε ιδέα από μάχη στην πόλη. Στου Μακρυγιάννη που ήμασταν εμείς ήρθε ένας λόχος από το 6ο Σύνταγμα του ΕΛΑΣ της Κορίνθου για να βοηθήσει. Σαν τα στάχια τους θέριζαν. Δεν ήξεραν να προφυλαχθούν καθόλου».

Συνεχίζει περιγράφοντας συγκεκριμένα ένα γεγονός: «Ήταν ο λοχαγός ο ίδιος και πηγαίναμε από το ένα πεζοδρόμιο εγώ, από το άλλο αυτός. Εγώ έφευγα γιατί έπρεπε να πάω σε μια αποστολή. Ακούω έναν όλμο και έρχεται. Είχα μάθει ακόμη και τους ήχους και του φωνάζω “Συναγωνιστή σταμάτα εκεί που είσαι”, γιατί αν ακούς το σφύριγμα ο όλμος πέφτει μπροστά. Αυτός τίποτα και πέφτει ο όλμος αρκετά μπροστά. Εμένα με πήραν κάτι βλήματα, φορούσα μια ζιπ κιλότ μακριούτσικη και αρβυλάκια, μου έκαναν δύο τρεις τρύπες, μου σχίστηκαν και τα αρβυλάκια. Βλέπω τον άλλον και είχε τραυματιστεί “Βρε δεν σου είπα πανάθεμά σε να σταματήσεις;”.

¹⁶¹ Θ. Δημόπουλος, *ό.π.*, σ. 34-35.

Τον πήρα και τον πήγα να του δέσουν τα τραύματα. Υπήρχαν και τέτοια προβλήματα. Όταν έμαθαν ήταν αργά πια»¹⁶².

Για την πρώτη ημέρα αναφέρει: «Στις 12 το μεσημέρι της πρώτης ημέρας, εάν είχαμε εντολή του Μακρυγιάννη θα είχε πέσει. Δεν πήραμε εντολή. Μας είπαν μη χτυπήσετε το ταγκ. Εμείς θα το χτυπούσαμε με μολότοφ. Θα πήγαινε στον διάβολο. Ενώ έπρεπε να γίνει εκείνη τη στιγμή. Είχαμε καθαρίσει τα εξωτερικά φυλάκια και είχαμε φτάσει στο κυρίως κτίριο. Σας λέω 12 το μεσημέρι του Μακρυγιάννη θα είχε πέσει, από την πρώτη ημέρα». Σχετικά με τους αντιπάλους συμπληρώνει: «Δεν θυμάμαι να είχαν βαρέα όπλα. Είχαν πολυβόλα και μυδράλια. Τους είχε πιάσει ντελίριο, έβλεπαν ότι χάνονταν».

Όταν τελείωσαν οι μάχες οπισθοχώρησαν από τον Υμηττό και έφτασαν ως τον Πλατύστομο. «Τα εγγλέζικα αεροπλάνα μάς πολυβολούσαν μέχρι τη Βοιωτία και τη Φθιώτιδα. Μετά υπεγράφη η συμφωνία της Βάρκιζας, παραδώσαμε τα όπλα και επιστρέψαμε στην Αθήνα».

Ακολουθεί μαρτυρία από την Δ. Γκριζιώνα: «Αποφάσισαν να οργανώσουν και τις γυναίκες [...] Μου είπαν: “Να ’ρθεις κι συ στην Οργάνωση. Να οργανωθούμε ενάντια στους κατακτητές [...]” κι εγώ δέχτηκα αμέσως. Ήμασταν μια γκρουπά – πέντε –έξι στην αρχή. Οι δυο κόρες του Κουτσίνα, εγώ κι άλλες δυο κοπέλες απ’ το χωριό μας. Οι γονείς μου δε θέλανε. Δεν ήταν μονάχα ο φόβος απ’ τους Ιταλούς, αλλά ήταν –πώς να το πω;- η κατακραυγή απ’ το χωριό. Νόμιζαν ότι εμείς που μπήκαμε στην Οργάνωση και πηγαίναμε σε κανένα διπλανό χωριό για δουλειά-ότι εμείς δεν είμαστε καλά κορίτσια»¹⁶³.

Δασκάλα: «Έβλεπες τις γυναίκες που οντότητα δική τους δεν είχανε, ήτανε κινούμενα των ανδρών, να λένε: ‘Μα κάτι είμαι κι εγώ, κάτι μπορώ κι εγώ’, άρχισαν να σκέφτονται ότι μπορούν κι αξίζουν και κάτι τι, όχι μόνο να μαγειρεύουν, να πλένουν και να δέχονται εντολές. Αυτό ήταν το πρώτο ξύπνημα της αγρότισσας, το οποίο αυτό τους έκανε μεγάλη εντύπωση».

Αγρότισσα: «Μας άρεσε και μας τραβούσε, για αυτό πηγαίναμε (στις συνελεύσεις αυτές). Ηθέλαμε κι εμείς λίγο... να ξεβγούμε, να μη μας λένε σήκω-σήκω, κάτσε -κάτσε. Γιατί οι άντρες ήτανε έτσι τότε, σαν δικτατορία, οπού λένε...».

Αγρότισσα: «Μια ελευθερία ηθέλαμε κι εμείς σαν γυναίκες οπού ήμασταν, να έχουμε δικαίωμα να μιλούμε, να μην είμαστε στους άντρες... να μας δέρνουν και

¹⁶² Θ. Δημόπουλος, *ό.π.*, σ. 35.

¹⁶³ Β. Παπαγιάννη, *Κραυγές της μνήμης. Κατοχή-Αντίσταση-Εμφύλιος*, Αθήνα 2005, σ. 163.

να δουλεύουμε. Ηθέλαμε κι εμείς λευτεριά. Εδώ βγήκαμε στα βουνά, πυρομαχικά να τα κουβαλούμε στον ώμο, πολυβολεία να κάνουμε, μέρα νύχτα να δουλεύουμε, συνδέσμοι, πηγαίναμε κι εμείς συνδέσμοι ας είμαστε γυναίκες, κι ηθελήσαμε κι εμείς το καλό να μας ερθεί. Να έχουμε μια λευτεριά, να μην έχουμε σκλαβιά, πώς το λένε, να μην μπορούμε να μιλήσουμε...»¹⁶⁴.

---

¹⁶⁴ Ρ. Β. Μπουσχότεν, *Ανάποδα χρόνια: Συλλογική μνήμη και Ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών*, Αθήνα 1997, σ. 102.

Δ' Κεφάλαιο

Αποτίμηση της συμμετοχής των γυναικών στα γεγονότα του πολέμου κατά την ταραχώδη δεκαετία του 1940

Το ζήτημα της θέσης της γυναίκας αποτελεί κατά καιρούς και ανά τις κοινωνίες ένα θέμα, που μελετάται ανελλιπώς από ένα πλήθος επιστημών (ιστορία, κοινωνιολογία, πολιτικές επιστήμες, κ.ά.). Η κοινωνική και πολιτική σημασία του ζητήματος αυτού αφενός είναι μεγάλη και αφετέρου καθρεφτίζει τη γενικότερη ιδεολογία και τον πολιτισμό μιας κοινωνίας. Οι γυναίκες του 20^{ου} αιώνα βίωσαν μια εποχή μεγάλων αγώνων και κατακτήσεων, με απόρροια τη χειραφέτησή τους και την ένταξή τους σε ποικίλα πεδία, όπως η πολιτική και η αγορά εργασίας.

Όπως αποδεικνύεται παραπάνω, το έργο των γυναικών κατά τη δεκαετία του 1940 ήταν πολυσχιδές. Οι λόγοι που οδήγησαν τις γυναίκες να συμμετέχουν στον αγώνα είναι αρχικά το γενικότερο ιστορικό πλαίσιο, αλλά και το αίσθημα ότι η χώρα έπρεπε να προοδεύσει. Από την έναρξη του πολέμου –και πριν από αυτόν– όλοι οι άνθρωποι είχαν την αντίληψη ότι το κοινωνικό σύστημα ήταν «ξεπερασμένο». Όλοι πίστευαν ότι μετά το πέρας του πολέμου κάτι θα άλλαζε, θα τίθεντο οι βάσεις για μια πιο σωστή και δίκαιη κοινωνία. Ιδιαίτερα οι γυναίκες πίστευαν πολύ στην αλλαγή των πραγμάτων προς το καλύτερο και επιδίωκαν το ίδιο σχετικά με τη θέση τους στην κοινωνία –επιδίωξη που θεωρητικά και πρακτικά είχε τεθεί στον Μεσοπόλεμο¹⁶⁵.

Την περίοδο της κατοχής οι γυναίκες που έδρασαν με απώτερο σκοπό την κοινωνική αλλαγή ήταν πολυάριθμες. Το πρότυπο της κομμουνίστριας ήταν αυτό που κυριάρχησε ιδεολογικά σε όλη την Αντίσταση. Οι συντρόφισσες ήταν λιγοστές, όμως οι συν-αγωνίστριες ήταν πολυάριθμες και ο τρόπος με τον οποίο οργανώθηκαν και έδρασαν επηρέασε θετικά και αρνητικά τόσο τη δική τους γενιά, όσο και τις επόμενες¹⁶⁶.

4.1. Από την κατοχή στον Εμφύλιο: αλλαγές στη θέση και στον ρόλο της γυναίκας

Οι γυναίκες, όπως προαναφέρθηκε, είχαν ενεργή δράση στην περίοδο της Κατοχής, της Αντίστασης και του Εμφυλίου. Η συνεισφορά τους υπήρξε σημαντική στον αντιφασιστικό αγώνα. Στη διάρκεια της Κατοχής, κατά την απελευθέρωση, αλλά και στον Εμφύλιο, έγιναν σταδιακά βήματα ως προς τη θέση και τον ρόλο

¹⁶⁵ Τ. Βερβενιώτη, *ό.π.*, σ. 139.

¹⁶⁶ Τ. Βερβενιώτη, *ό.π.*, σ. 66.

τους. Πολλές από αυτές τις γυναίκες είχαν πολιτική δράση ακόμη πριν τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο, περί των δεκαετιών του 1920 και του 1930.

Η μεταβολή που επήλθε στον ρόλο των γυναικών στην περίοδο της κατοχής και της αντίστασης ίσως είναι καλό να εξηγηθεί βάσει του ευρύτερου ιστορικού και πολιτικού πλαισίου εκείνης της εποχής. Όταν οι Γερμανοί κατέκτησαν την Ελλάδα, η χώρα έπαψε να ζει σε φυσιολογικούς ρυθμούς και βρέθηκε να βιώνει πρωτόγνωρες καταστάσεις. Όμως λόγω αυτών των γεγονότων πυροδοτήθηκαν ισχυρές κοινωνικές αλλαγές, καθώς δόθηκε η δυνατότητα στο γυναικείο κίνημα να δράσει με πιο ενεργό και μαζικό τρόπο¹⁶⁷.

Οι γυναίκες οργανώθηκαν στην αντίσταση για διάφορους λόγους, οι οποίοι διέφεραν σε σχέση με τους λόγους που ώθησαν τους άνδρες να ενταχθούν σε αυτή. Αρχικά, οι γυναίκες που είχαν συγγενικούς δεσμούς με άνδρες αγωνιστές, επιθυμούσαν να βοηθήσουν ή και να συμμετέχουν στον αγώνα κατά του κατακτητή. Πολλές γυναίκες συμμετέχουν ηθελημένα και ενεργά στο μέτωπο, ενώ κάποιες άλλες βοηθούν με τον τρόπο τους στα παρασκήνια¹⁶⁸.

Η συμμετοχή των γυναικών με διάφορους τρόπους, και ο ρόλος τους στην αντίσταση ήταν καθοριστικός για τη θετική έκβαση του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι ακόμα και οι εχθροί είχαν αντιληφθεί πόσο σημαντικός ήταν ο ρόλος τους, για τον λόγο αυτό προσπαθούσαν να περιορίσουν την αντίσταση με αντίποινα¹⁶⁹.

Στις 4 Αυγούστου του 1936, ο Μεταξάς με τον βασιλιά καταργούν το σύστημα και επιβάλλουν δικτατορία. Το κράτος της 4^{ης} Αυγούστου πουθενά αλλού δεν επιδεικνύει τόση δραστηριότητα όση στον τομέα της νεολαίας. Ιδρύει την Εθνική Οργάνωση Νεολαίας (ΕΟΝ) 1940, όπου σχεδόν υποχρεωτικά συμμετέχουν περίπου 1.000.000, το 1/3 των οποίων αποτελούν τα κορίτσια¹⁷⁰.

Το πρότυπο που προβάλλεται από τις φαλαγγίτισσες¹⁷¹ είναι αντιφατικό. Πρέπει να είναι καλές, γλυκές, σεμνές, όχι όμως «χλωμές και φθισικές», που καρτερικά περιμένουν το βασιλόπουλο του παραμυθιού, αλλά κορίτσια δραστήρια που γυμνάζονται και αθλούνται¹⁷². Η γυμναστική δε θεωρείται πια ασυμβίβαστη με

¹⁶⁷ Τ. Βερβενιώτη, *ό.π.*, σ. 114.

¹⁶⁸ Τ. Βερβενιώτη, *ό.π.*, σ. 115-119.

¹⁶⁹ Γ. Κηπουροπούλου, *Μαρτυρίες γυναικών στην Εθνική Αντίσταση (1941-1944). Η σημασία της συμμετοχής τους στη διαμόρφωση τη εθνικής και της έμφυλης ταυτότητάς τους*, Αθήνα 2019, σ. 86-90.

¹⁷⁰ Σ. έργο, *Η Ελλάδα των γυναικών: Διαδρομές στο χώρο και το χρόνο*, Αθήνα 1992, σ. 44.

¹⁷¹ Φαλαγγίτισσες καλούνταν οι νέες που ανήκαν στην ΕΟΝ.

¹⁷² Τ. Βερβενιώτη, *ό.π.*, 86.

την ηθική και την αξιοπρέπειά τους. Τα κορίτσια παρελαύνουν φορώντας σορτς, κάνουν ποδήλατο, σκοποβολή, ρίχνουν ακόντιο¹⁷³.

Η Ελλάδα του 1940 είχε πληθυσμό 7.350.675. Τα 2/3 ήταν αγρότες. Το 33% του πληθυσμού ήταν αναλφάβητοι, αν και η στοιχειώδης εκπαίδευση από το 1929 ήταν υποχρεωτική. Το ποσοστό αυτό ήταν διπλάσιο για τις γυναίκες της Μακεδονίας και της Θράκης, περιοχές που οικονομικά ήταν ασθενέστερες.

Στον πόλεμο του 1940 ο κόσμος όλος είναι ξεσηκωμένος. Οι άνδρες φεύγουν για το μέτωπο. Οι γυναίκες αρχίζουν να πλέκουν κάλτσες, γάντια, φανέλες και να τα στέλνουν στο μέτωπο. Αρκετές νέες κοπέλες εγγράφονται ως εθελόντριες στο Ελληνικό Ερυθρό Σταυρό και γίνονται νοσοκόμες. Κάποιες άλλες είναι στην πρώτη γραμμή του αγώνα και μεταφέρουν πυρομαχικά στους στρατιώτες υπό δυσμενείς καιρικές συνθήκες.

Ο πόλεμος έφερε αλλαγές στη ζωή των ανθρώπων. Οι γυναίκες ανέλαβαν τη διαχείριση του σπιτιού και αρκετές αναγκάστηκαν να εργαστούν σε εξωτερικές δουλειές. Αλλαγές υπήρξαν και στο ντύσιμο: τα περίεργα καπέλα, τα ψηλά τακούνια και οι κορσέδες εγκαταλείπονται οριστικά. Όταν αρχίζουν οι βομβαρδισμοί πρέπει να τρέξουν γρήγορα μέσα στα καταφύγια και να είναι άνετα ντυμένες.

Το κράτος τώρα χρειάζεται τις γυναίκες να κάνουν οικονομία ως νοικοκυρές ή για να δουλέψουν σε δουλειές που έως τώρα τις έκαναν οι άνδρες. Αποδεικνύονται δραστήριες, χρήσιμες και ικανές. Πάντα σε τέτοιες συνθήκες η θέση των γυναικών βελτιώνεται και οι ικανότητές τους επιβεβαιώνονται¹⁷⁴.

Τον Απρίλιο του 1941, ολόκληρη η χώρα¹⁷⁵ βρίσκεται κάτω από τριπλή κατοχή (γερμανική, ιταλική, βουλγάρικη). Η πείνα άρχισε να πλανιέται απειλητική πάνω από την κατεχόμενη Ελλάδα. Η ντόπια παραγωγή ποτέ δεν αρκούσε για να καλύψει τις ανάγκες των κατοίκων, για αυτό και εισάγονταν από το εξωτερικό σιτάρι και άλλα βασικά είδη διατροφής. Στην περίοδο της κατοχής οι εισαγωγές σταματούν. Εκτός όμως από τον ντόπιο πληθυσμό πρέπει να τραφούν τώρα και τα στρατεύματα κατοχής. Για να το πετύχουν δεσμεύουν, κατάσχουν, επιτάσσουν ό,τι τους χρειάζεται.

Μέχρι το καλοκαίρι του 1941 οι γυναίκες βρίσκουν στην αγορά κάποια ελάχιστα πράγματα για να θρέψουν την οικογένειά τους. Τα τρόφιμα όμως σιγά-σιγά αρχίζουν να εξαφανίζονται. Οι μαυραγορίτες κάνουν χρυσές δουλειές. Τον χειμώνα

¹⁷³ Σ. έργο, *Η Ελλάδα των γυναικών: Διαδρομές στο χώρο και το χρόνο*, Αθήνα 1992, σ. 37.

¹⁷⁴ Σ. έργο, *Η Ελλάδα των γυναικών: Διαδρομές στο χώρο και το χρόνο*, Αθήνα 1992, σ. 45.

¹⁷⁵ Εκτός από την Κρήτη που θα καταλειφθεί τον επόμενο μήνα.

του 1941-1941, ενώ ο πληθωρισμός καλπάζει, τα χρήματα χάνουν την αξία τους και δεν υπάρχουν καθόλου τρόφιμα στην αγορά. Οι γυναίκες διανύουν καθημερινά πολύ μεγάλες αποστάσεις, περιμένουν πολλές ώρες στις ουρές για να βρουν κάτι να μαγειρέψουν. Αρκετοί άνθρωποι μένουν χωρίς δουλειά και τα ποσοστά της ανεργίας όλο και αυξάνονται. Πολλοί άνθρωποι πεθαίνουν στους δρόμους¹⁷⁶.

Η πείνα ενώνει τους ανθρώπους, καθώς οι κοινωνικές τάξεις ισοπεδώνονται. Αρχές και αξίες που ίσχυαν για τις γυναίκες καταρρίπτονται. Κανείς δεν μπορεί να υποσχεθεί στην κοπέλα ότι θα της εξασφαλίσει έναν καλό γάμο. Αρχίζουν λοιπόν να συνηθίζουν στην ιδέα να βγαίνουν και τα κορίτσια έξω από τα σπίτι, για να βρουν δουλειά ή τρόφιμα ή για να διαδηλώσουν στους δρόμους μαζί με τα αγόρια για την «επιβίωση»¹⁷⁷.

Ο αγώνας για την επιβίωση θα συνδεθεί με την αντίσταση. Όσο μειώνονταν οι δυνατότητες για να λύσουν το πρόβλημα ατομικά μέσω της μαύρης αγοράς, τόσο πρόβαλε πιο έντονα η ανάγκη του οργανωμένου αγώνα. Η πρώτη οργάνωση που δημιουργήθηκε ήταν η Εθνική Αλληλεγγύη τον Μάιο του 1941. Στόχος της ήταν να συνδράμει υλικά και ηθικά αυτούς που υπέφεραν. Υπολογίζεται ότι περίπου 1.740.000 γυναίκες ήταν οργανωμένες στην Εθνική Αλληλεγγύη.

Η οργάνωση αυτή είχε αναλάβει τις εξής αρμοδιότητες: «τη νοσοκομειακή και ιατροφαρμακευτική περίθαλψη, την εκπαίδευση, τους παιδικούς σταθμούς, τη σίτιση των απόρων, τη φροντίδα για τους άστεγους, καθώς και τον τομέα της ψυχαγωγίας και του εκπολιτισμού σε συνθήκες εξαιρετικά δύσκολες, λόγω της σπανιότητας των ειδών και της σκλαβιάς, που έκαναν την κάθε εκδήλωση συμπαραστάσης παράνομη και επικίνδυνη». Οι γυναίκες υποστήριξαν όλες αυτές τις ενέργειες τόσο πρακτικά και υλικά, όσο και ηθικά. Στάθηκαν αρωγοί, ώστε να αναπτυχθεί η αλληλεγγύη του αντιστεκόμενου λαού.

Τον Σεπτέμβριο του 1941 δημιουργείται η μεγαλύτερη αντιστασιακή οργάνωση, το ΕΑΜ. Ιδρύθηκε με πρωτοβουλία του ΚΚΕ, με κύριο στόχο την εθνική απελευθέρωση. Στα πλαίσια του ΕΑΜ εκδίδεται η «Γυναικεία δράση», η πιο ζωντανή εφημερίδα όλου του αντιστασιακού τύπου. Η συντακτική επιτροπή αποτελείται από γυναίκες και προσπαθεί να ξεσηκώσει και να οργανώσει τις γυναίκες στην πάλη κατά του κατακτητή, αλλά και για την κοινωνική τους χειραφέτηση¹⁷⁸.

¹⁷⁶ Τ. Βερβενιώτη, *ό.π.*, 103.

¹⁷⁷ Σ. έργο, *Η Ελλάδα των γυναικών: Διαδρομές στο χώρο και το χρόνο*, Αθήνα 1992, σ. 46.

¹⁷⁸ Σ. έργο, *Η Ελλάδα των γυναικών: Διαδρομές στο χώρο και το χρόνο*, Αθήνα 1992, σ. 47.

Στα πλαίσια του ΕΑΜ λειτουργεί και το ΕΑΜ νέων και η «Λεύτερη Νέα», εφημερίδα που απευθύνεται στα νέα κορίτσια. Η οργάνωση αυτή των κοριτσιών αυτοδιαλύεται και στις 23 Φεβρουαρίου 1943 ιδρύεται η ΕΠΟΝ. Το σύνθημα ήταν πολεμάμε και τραγουδάμε. Στις μαζικές διαδηλώσεις που γίνονται στην πρωτεύουσα και σε διάφορες μεγάλες πόλεις, οι γυναίκες δίνουν το στίγμα τους με τον αυθορμητισμό και την αγωνιστικότητά τους. Ζητούν να γίνουν συσσίτια, να πάψουν να κρύβουν τρόφιμα, να μην επεκταθεί η βουλγαρική κατοχή, να μη γίνει πολιτική επιστράτευση¹⁷⁹. Η πολιτική επιστράτευση ματαιώνεται. Η διαδηλωτές μπαίνουν στο υπουργείο και καίνε τις καταστάσεις αυτών που επρόκειτο να πάνε στη Γερμανία. Το συσσίτιο γίνεται καθεστώς και η μαύρη αγορά περιορίζεται. Οι γυναίκες πρωτοστατούν σε όλες αυτές τις ενέργειες¹⁸⁰.

Πέρα από τα συσσίτια, οι γυναίκες ενίσχυσαν με ποικίλους τρόπους το έργο της αντίστασης. Πολλές φορές μέσω του «κουτσομπολιού» στις γειτονιές διακινούνταν σημαντικές πληροφορίες. Οι γυναίκες μπορούσαν να μαθαίνουν πολλές φορές τις κινήσεις των εχθρών (ταγματασφαλιτών και άλλων συνεργατών των Γερμανών), με αποτέλεσμα να προλαβαίνουν να ειδοποιήσουν τα μέλη της ΕΠΟΝ, ώστε να κρυφτούν ή να δραπετεύσουν¹⁸¹.

Οι δασκάλες, ακόμη, είχαν πολύ σημαντικό ρόλο κατά την Κατοχή. Η αρωγή τους ήταν σπουδαία, καθώς εξηγούσαν στους χωρικούς αυτά που έλεγαν οι καθοδηγητές της Αντίστασης που είχαν την αρμοδιότητα να τους οργανώνουν, ώστε να καταλάβουν ακριβώς την κατάσταση και τις κινήσεις που χρειαζόταν να πραγματοποιηθούν. Επίσης, οι δασκάλες διαδραμάτισαν σπουδαίο ρόλο στη φροντίδα των κοριτσιών και των γυναικών σχετικά με τα «γυναικεία θέματα», όπως την υγειονομική διαχείριση της εμμήνου ρύσης¹⁸².

Οι γυναίκες πήραν τη γενναία απόφαση, μέσα σε όλη αυτή την κατάσταση, να βγουν έξω και να οργανωθούν στις αντιστασιακές οργανώσεις. Το εγχείρημα αυτό αποδείχθηκε απαιτητικό, καθώς έως τότε, οι γυναίκες δεν κατείχαν το δικαίωμα ψήφου ούτε μπορούσαν να ασκήσουν όποιο επάγγελμα ήθελαν. Γενικότερα η θέση τους ήταν κατώτερη από αυτή των ανδρών. Για τον λόγο αυτό, οι γυναίκες που

¹⁷⁹ Τ. Βερβενιώτη, *ό.π.*, 105-108.

¹⁸⁰ Σ. έργο, *Η Ελλάδα των γυναικών: Διαδρομές στο χώρο και το χρόνο*, Αθήνα 1992, σ. 48.

¹⁸¹ Μ. Μαραγκίδου, Αθήνα, 2018, «*Ότε Αγίες, Ότε Πουτάνες*»: Έτσι Ήταν η Ζωή για τις Γυναίκες της Αντίστασης, < <https://www.vice.com/el/article/qvxxj3/oyte-agies-oyte-poytanes-etsi-htan-h-zwh-gia-tis-ellhnides-ths-antistashs> >.

¹⁸² Κ. Ξηραδάκη, *Το Φεμινιστικό Κίνημα στην Ελλάδα. Πρωτοπόρες Ελληνίδες 1830-1936*, Αθήνα 1988, σ. 51.

αρχικά έλαβαν μέρος σε διαδηλώσεις και στην Αντίσταση θεωρούνταν «γυναίκες του δρόμου», δηλαδή πόρνες. Στην πραγματικότητα όμως, οι γυναίκες αυτές δικαιολόγησαν την έξοδό τους ως Ελληνίδες, μάνες κι άλλες ως σύζυγοι των αγωνιστών, κάτι που με το πέρασμα του χρόνου θα άλλαζε ριζικά¹⁸³.

Τα αίτια στο γεγονός ότι οι γυναίκες βγήκαν απ' το σπίτι την περίοδο πρέπει να ερευνηθούν στις γενικές συνθήκες που κυριάρχησαν στην εποχή της Κατοχής και στην αδυσώπητη κακομεταχείριση των Ελλήνων από τους κατακτητές¹⁸⁴. Καταρχάς, κατά τη διάρκεια της κατοχής, το ΕΑΜ συνέβαλε προς την «έξοδο» των γυναικών. Η οργάνωση, κατά κύριο λόγο μέσα από τη δράση της, έκανε ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού να την εμπιστευθεί, με ποικίλες ενέργειες αντίστασης, και παράλληλα με τη φροντίδα για την υποστήριξη όσων πληθυσμών επλήγησαν από τον λιμό¹⁸⁵.

Οι γυναίκες στην Κατοχή ενεπλάκησαν στον αγώνα και για προσωπικούς λόγους, επειδή ήταν μάνες, σύζυγοι, αδερφές των αγωνιστών. Χρειαζόταν να τους υποστηρίξουν και να τους προστατεύσουν με κάθε δυνατό τρόπο. Επιπροσθέτως, καθώς οι κατακτητές έκαναν βίαιες πράξεις και εκτελούσαν μαζικά τους αγωνιστές αλλά και τον άμαχο πληθυσμό, οι γυναίκες πήραν την απόφαση να οργανωθούν. Πολλές από αυτές μάλιστα αναγκάστηκαν από τους κατακτητές να εκπορνευτούν εξαιτίας της πείνας που. Το φαινόμενο αυτό καταπολέμησε δυναμικά ο ΕΛΑΣ¹⁸⁶.

Οι γυναίκες δεν έμειναν άπραγες, αλλά οργανώθηκαν σιγά-σιγά στο ΕΑΜ και σε άλλες αντιστασιακές οργανώσεις της αριστεράς –επειδή η αριστερά θεωρούνταν πιο προοδευτικός χώρος- και συμμετείχαν ενεργά στην αντίσταση. Το ΕΑΜ δεν είχε θέσει έναν σαφή στόχο και δεν είχε καθορίσει ακριβώς τον νέο κόσμο στον οποίο θα κυριαρχούσε ο λαός. Ωστόσο, οι γυναίκες είχαν οραματιστεί τη μετάβαση σε μια κοινωνία διαφορετική, στην οποία θα υπήρχε ισότητα και ελευθερία. Οι περισσότερες γυναίκες οργανώθηκαν στη γυναικεία οργάνωση «Εθνική Αλληλεγγύη», τα μέλη της οποίας λέγεται ότι άγγιζαν το ένα εκατομμύριο. Οι γυναίκες προσφέρουν τη αρωγή τους και βοηθούν την οργάνωση και τους αγωνιστές επινοώντας ποικίλους τρόπους¹⁸⁷.

Κάποιες γυναίκες ασχολήθηκαν από νεαρή ηλικία με την πολιτική και πολλές από αυτές εντάχθηκαν σε αριστερές οργανώσεις της εποχής. Κατά τη διάρκεια

¹⁸³ Μ. Μαραγκίδου, *ό.π.*

¹⁸⁴ Έως τότε η θέση της γυναίκας ήταν πολύ υποβαθμισμένη.

¹⁸⁵ Τ. Βερβενιώτη, *ό.π.*, σ. 110.

¹⁸⁶ Τ. Βερβενιώτη, *ό.π.*, σ. 172-232.

¹⁸⁷ Μ. Μαραγκίδου, *ό.π.*

της γερμανικής Κατοχής, ιδρύθηκαν νέες γυναικείες οργανώσεις (π.χ. η «Λεύτερη Νέα»), με σκοπό την απελευθέρωση του ελληνικού λαού. Στις οργανώσεις συσπειρώθηκαν γυναίκες από διάφορες περιοχές της Αθήνας, με κύριο στόχο την απελευθέρωσή τους από την τριπλή σκλαβιά: «Προϊστάμενου, κατακτητή και άνδρα»¹⁸⁸.

Με το σύνθημα αυτό αναδεικνύονται οι αλλαγές που συνέβαιναν όσον αφορά τη θέση της γυναίκας στην Ελλάδα. Επιπλέον, παρουσιάζονται οι διεκδικήσεις των γυναικών, σε σχέση με τον απελευθερωτικό αγώνα και το πολιτικό προσκήνιο, αλλά και όσον αφορά την οικογένεια και την εργασία. Αρκετές φορές οι γυναίκες των οργανώσεων χαρακτηρίστηκαν ως «πόρνες», τόσο εξαιτίας της πολυσυζητημένης προσωπικής ζωής της ιδρύτριας της «Λεύτερης Νέας», Ηλέκτρας Αποστόλου, αλλά και λόγω των ριζοσπαστικών τους διεκδικήσεων¹⁸⁹.

Στα βουνά της Ελλάδας άρχισαν σιγά-σιγά να εμφανίζονται οι πρώτοι αντάρτες, οι οποίοι μάχονται ηρωικά. Από την άλλη, οι γυναίκες, αφού βγήκαν στην Αντίσταση, ξεκίνησαν αμέσως την οργάνωσή τους στον ΕΛΑΣ, ενώ παράλληλα συμμετείχαν και στην ένοπλη αντίσταση των ανταρτών. Πολλές γυναίκες πολέμησαν με γενναιότητα στα βουνά και συνεισέφεραν στον ένοπλο αγώνα κρατώντας το δικό τους όπλο¹⁹⁰. Πέρα όμως από την αρωγή τους στον ένοπλο αγώνα, οι γυναίκες παρείχαν τη βοήθειά τους σε διάφορους τομείς του ΕΛΑΣ, όπως για παράδειγμα στην τροφοδότησή του σε όπλα ή σε τρόφιμα, αλλά και στη διαβίβαση πληροφοριών¹⁹¹.

Από το φθινόπωρο του 1942 απελευθερώνονται ορεινά χωριά, καταλύονται οι υπάρχουσες αρχές και στη θέση τους εκλέγονται καινούριες. Σε λίγο καιρό ολόκληρες περιοχές είναι ελεύθερες. Έτσι σχηματίζεται η Ελεύθερη Ελλάδα. Προς το τέλος της κατοχής οι κατακτητές έχουν περιοριστεί στα μεγάλα αστικά κέντρα¹⁹².

Τον Αύγουστο του 1943 φτιάχνονται οι πρώτοι κώδικες που καθορίζουν με ποιον τρόπο θα οργανωθεί η Αυτοδιοίκηση και η Λαϊκή Δικαιοσύνη στην Ελεύθερη

¹⁸⁸ Μ. Μαραγκίδου, ό.π.

¹⁸⁹ Από τη δράση της Ηλέκτρας Αποστόλου και άλλων γυναικών αντιλαμβανόμαστε ότι, κατά την Κατοχή, το γυναικείο κίνημα αφενός ενδυναμώθηκε και αφετέρου διαδραμάτισε ζωτικό ρόλο στον απελευθερωτικό αγώνα. Η Ηλέκτρα Αποστόλου υπήρξε σύμβολο, που παραδειγματίσε πολλές γυναίκες εκείνη την περίοδο αλλά και στα μετέπειτα χρόνια.

¹⁹⁰ Οι περισσότερες από αυτές ήταν σύζυγοι και αδελφές των ανδρών που αγωνίζονταν. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα μίας από τις γυναίκες-σύμβολα και πολύ γενναίας αντάρτισσα, που θαύμαζαν συναγωνιστές και συναγωνίστριες, ήταν αυτό της Θύελλας –πραγματικό όνομα Μένη Παπαηλιού-, η οποία έδρασε στη Ρούμελη. Λέγεται ότι πολεμούσε σαν άντρας, πάντα με πίστη στο όραμα της ελευθερίας και της αντίστασης.

¹⁹¹ Μ. Μαραγκίδου, ό.π.

¹⁹² Σ. έργο, *Η Ελλάδα των γυναικών: Διαδρομές στο χώρο και το χρόνο*, Αθήνα 1992, σ. 48.

Ελλάδα. Τότε για πρώτη φορά δίνεται και το *δικαίωμα ψήφου* σε όλες της γυναίκες. Στις λαϊκές συνελεύσεις που γίνονται στα χωριά συμμετέχουν και γυναίκες. Μια αλλαγή αρχίζει να γίνεται στις σχέσεις και τις νοοτροπίες. Είναι πιο εύκολο μια γυναίκα να περάσει μέσα από τις γραμμές των εχθρών, να κρύψει ένα μήνυμα μέσα στο φουστάνι της ή όπλα και πυρομαχικά στην τσάντα¹⁹³.

Ο αγώνας διεξάγεται κάθε στιγμή σε όλα τα μέτωπα και έχει ανάγκη από όλους. Οι αντιστασιακές οργανώσεις χρειάζονται τις γυναίκες. Οι γυναίκες δεν αρνούνται τη συμμετοχή τους. Αρνούνται να δώσουν στους κατακτητές αυτά που με τόσο κόπο κατάφεραν να αποκτήσουν και με τα οποία θα θρέψουν την οικογένειά τους. Ο ερχομός των ανταρτών τους δίνει ασφάλεια και σιγουριά. Οι γυναίκες που ζουν στα χωριά συντηρούν τους αντάρτες. Ζυμώνουν ψωμί, τους φτιάχνουν πίτες, τους πλένουν τα ρούχα, τους ξεψειριάζουν¹⁹⁴. Οι δουλειές που έκαναν μέσα στο σπίτι τους όλα τα χρόνια, έγιναν τώρα μια κοινωνική λειτουργία. Η δουλειά τους είναι απαραίτητη. Συνδέουν το αντάρτικο και το χωριό, διαβιβάζουν πληροφορίες για τις κινήσεις των εχθρών και φυλάνε σκοπιά. Αρχίζουν να αναγνωρίζονται και να τις υπολογίζουν¹⁹⁵.

Πολλές δουλεύουν στα νοσοκομεία ή στα λαϊκά ιατρεία που έχουν δημιουργηθεί στην Ελεύθερη Ελλάδα. Οι κίνδυνοι είναι πολλοί, διότι όλες αυτές οι δράσεις τους είναι παράνομες. Εκτός από τις «γυναικείες δουλειές» στον ΕΛΑΣ (Ελληνικός Λαϊκός Απελευθερωτικός Στρατός) πολλές νέες παίρνουν τα όπλα. Σε μία εποχή είναι ντροπή οι γυναίκες να φορούν παντελόνια, χρειαζόταν τόλμη για να φορέσουν τις στολές των ανταρτών και να κρατήσουν όπλα. Στην αρχή, βγήκαν στο βουνό νέες κοπέλες που δούλευαν σε μη νόμιμες οργανώσεις στις πόλεις, επειδή κινδύνευαν να συλληφθούν. Ωστόσο, το μεγαλύτερο μέρος των γυναικείων διμοιριών συντελείται από κορίτσια με καταγωγή από ορεινά χωριά. Στις μάχες δείχνουν αυτοθυσία και αυταπάρνηση. Υπήρχαν αντάρτισσες που το όνομά τους κυκλοφορούσε σαν θρύλος όπως η Θύελλα και η Τζαβέλλα. Δεκατρείς γυναίκες γίνονται και αξιωματικοί, αφού φοιτήσουν και εκπαιδευτούν στη Σχολή Αξιωματικών του ΕΛΑΣ.

Κάποιες γυναίκες πηγαίνουν σε χωριά και ξεσηκώνουν τους κατοίκους με τους λόγους τους ή οργανώνουν την αντιστασιακή εργασία. Περιπατούσαν στα βουνά

¹⁹³ Σ. έργο, *Η Ελλάδα των γυναικών: Διαδρομές στο χώρο και το χρόνο*, Αθήνα 1992, σ. 48.

¹⁹⁴ Τ. Βερβενιώτη, *ό.π.*, σ. 115.

¹⁹⁵ Σ. έργο, *Η Ελλάδα των γυναικών: Διαδρομές στο χώρο και το χρόνο*, Αθήνα 1992, σ. 49.

μέρα-νύχτα μόνες τους για να καλύψουν τις ανάγκες του αγώνα. Έτσι, ξεπεράστηκαν οι προκαταλήψεις και οι φόβοι του παρελθόντος. Οι γυναίκες αποδείχθηκε ότι μπορούσαν να ξεφύγουν από τα μπλόκα χωρίς να τις αντιληφθούν, ενώ ήταν ικανές να κουβαλήσουν πυρομαχικά, όπλα, παράνομες εφημερίδες και να δώσουν τη ζωή τους για αυτά που θεωρούσαν δίκαια. Είναι σεβαστές και συναγωνίστριες¹⁹⁶.

Μετά τη συνθηκολόγηση των Ιταλών, οι κάτοικοι της υπαίθρου έχουν να αντιμετωπίσουν την τρομοκρατία των Γερμανών και των Ελλήνων συνεργατών τους. Στις πόλεις αρχίζουν τα μπλόκα και οι μαζικές εκτελέσεις, σαν απάντηση στην Αντίσταση, που ολόένα δυνάμωνε. Οι άνδρες δυσκολεύονται να κυκλοφορήσουν. Σε αρκετές πόλεις γίνονται διαδηλώσεις που συμμετέχουν μόνο γυναίκες. Περικυκλώνουν τη νομαρχία ή το φρουραρχείο και ζητούν τρόφιμα, συσσίτια, να σταματήσουν οι αγγαρείες, η τρομοκρατία και οι εκτελέσεις.. κατορθώνουν να απελευθερώσουν κρατούμενους. Πολλές φορές με τις τοπικές τους ενδυμασίες δεν πτοούνται από τις κάννες των τουφεκιών και των πυροβόλων που τις σημαδεύουν. Στην ανάκριση δεν τα χάνουν, δε μαρτυράνε, αλλά απαντούν με θάρρος. Όταν τις ρίχνουν στη φυλακή, την αντιμετωπίζουν με γενναιότητα. Οι γυναίκες γίνονται ανεξάντλητες πηγές έμπνευσης πρωτότυπων μορφών αντίστασης: Σε ένα χωριό στη Λακωνία σπάσανε τις κεντρικές βρύσες, για να αναγκαστούν οι Γερμανοί και οι συνεργάτες τους να φύγουν εξαιτίας έλλειψης νερού¹⁹⁷.

Την άνοιξη του 1944 ιδρύεται στην Ελεύθερη Ελλάδα, η ΠΕΕΑ και ανακοινώνονται εκλογές για το Εθνικό Συμβούλιο¹⁹⁸. Οι γυναίκες τότε ψήφισαν για πρώτη φορά σε γενικές εκλογές. Από τους 280 εθνοσυμβούλους που εκλέχτηκαν οι 5 μόνο ήταν γυναίκες. Κάποιες γυναίκες εκλέχτηκαν πρόεδροι χωριών και δημοτικοί σύμβουλοι. Το αίσθημα δικαιοσύνης των γυναικών κάνει τους χωριανούς τους να τις εκλέξουν και ως λαϊκούς δικαστές.

Δεν υπήρχε τομέας δουλειάς που να μη συμμετείχαν γυναίκες. Ο αγώνας αυτός ήταν δύσκολος. Υπήρχε συνεχής κίνδυνος να συλληφθούν, να βασανιστούν, να φυλακιστούν, να τις στείλουν σε στρατόπεδο ή να εκτελεστούν. Όλος τους ο αγώνας πραγματοποιήθηκε με όραμα ένα καλύτερο μέλλον. Θεωρούσαν πως έπειτα από την

¹⁹⁶ Τ. Βερβενιώτη, *ό.π.*, σ. 302-307.

¹⁹⁷ Σ. έργο, *Η Ελλάδα των γυναικών: Διαδρομές στο χώρο και το χρόνο*, Αθήνα 1992, σ.50- 51.

¹⁹⁸ Τα γεγονότα του δεύτερου απελευθερωτικού αγώνα 1940-1944 δείχνουν ότι η επανάσταση έχει περάσει στα χέρια των κατώτερων τάξεων, που ασφαλώς χρειάζονται τη γυναίκα σε όλη την έκταση των ανθρωπίνων δυνατοτήτων της, ο παραμερισμός της καθυστέρησε, ώσπου να ξανά πάρει για καλά τα ηνία στα χέρια της η αστική τάξη. Σ. Μάρας, *Η γυναίκα. Κοινωνική ανισότητα και ερωτικό τραγούδι*, Αθήνα 1990, σ. 28.

απελευθέρωση θα εγκαθιδρυόταν στη χώρα ένα καθεστώς, το οποίο θα πρεσβεύει την κοινωνική δικαιοσύνη και την πραγματική δημοκρατία. Είχαν την πεποίθηση ότι οι αγώνες τους θα είχαν σαν αποτέλεσμα την ισοτιμία. Η πάλη αυτή τους είχε δώσει αυτοπεποίθηση, αξιοπρέπεια και αναγνώριση. Είχαν μάθει στην πράξη ότι η ελευθερία δε χαρίζεται, αλλά κατακτιέται¹⁹⁹.

Τον Οκτώβριο του 1944 οι Γερμανοί έφυγαν και ο πόλεμος τελείωσε. Παρόλα αυτά ο κόσμος δε χάρηκε την απελευθέρωση, διότι κράτησε λίγο. Τον Δεκέμβριο γίνεται η μάχη της Αθήνας. Στη μία το ΕΑΜ και στην άλλη οι αστικές δυνάμεις και οι φιλοβασιλικοί, που είχαν την ενεργό βοήθεια των Άγγλων. Η μάχη της Αθήνας χάθηκε, όμως οι γυναίκες της πολέμησαν με αφάνταστο ηρωισμό, όπως και όλος ο λαός.

Στις 12 Φεβρουαρίου του 1945 το ΕΑΜ/ΕΛΑΣ υπέγραψε τη Συμφωνία της Βάρκιζας και παρέδωσαν τα όπλα. Η κατάσταση χειροτέρευε συνεχώς. Άρχισαν διώξεις για «ποινικά» αδικήματα. Οι άνθρωποι ήταν κουρασμένοι και απογοητευμένοι. Περίμεναν μια άνοιξη που δεν ήρθε. Όσοι είχαν οποιαδήποτε ανάμειξη στην Αντίσταση, δεν μπορούσαν να κοιμούνται ήρεμοι στο σπίτι τους. Έφυγαν στο βουνό ή έγιναν παράνομοι. Καθημερινά γίνονταν διώξεις, δολοφονίες, αρπαγές, λεηλασίες, κουρέματα και βιασμοί για τις γυναίκες, δίκες στημένες, συλλήψεις, ξυλοδαρμοί, φυλακίσεις, εξορίες²⁰⁰.

Μέσα σε ένα κλίμα διχασμού και λίγο πριν κηρυχτεί επισήμως ο εμφύλιος, οι γυναίκες οργανώθηκαν. Ίδρυσαν γυναικείους συλλόγους και αποφάσισαν να διοργανώσουν ένα συνέδριο όλων αυτών των συλλόγων-οργανώσεων την άνοιξη του 1946. Ενωμένες ζητούσαν την αναθεώρηση του δημοσίου και ιδιωτικού δικαίου, ζητούσαν να εργαστούν για να καλυτερέψουν την οικονομική τους κατάσταση, να σώσουν την υγεία και να εξασφαλίσουν την εκπαίδευση των παιδιών τους.

Αυτά ήταν τα αιτήματα του Πανελλαδικού Συνεδρίου των Γυναικών όπου εκπροσωπούνταν από 210 ενώσεις με συνολικό αριθμό μελών 120.000 γυναίκες. Οι οργανώσεις των γυναικών χτυπιούνταν αλύπητα και διαλύονταν, διότι θεωρούνταν κομμουνιστικές. Τα συνθήματα του συνεδρίου, σε αντίθεση με τα φεμινιστικά αιτήματα του μεσοπολέμου, ήταν η πατριωτική στάση των γυναικών, ο ρόλος της γυναίκας στην ανοικοδόμηση της πατρίδας, η ενότητα και η συμφιλίωση, η αγάπη και η ειρήνη. Για άλλη μια φορά η γυναίκα, χωρίς να έχει αποκτήσει τα πολιτικά της

¹⁹⁹ Σ. έργο, *Η Ελλάδα των γυναικών: Διαδρομές στο χώρο και το χρόνο*, Αθήνα 1992, σ. 52.

²⁰⁰ Σ. έργο, *Η Ελλάδα των γυναικών: Διαδρομές στο χώρο και το χρόνο*, Αθήνα 1992, σ. 52-53.

δικαιώματα καλείται να παίξει τον εθνικό-πολιτικό ρόλο που περιγράφεται από το κράτος, τα πολιτικά κόμματα και τους υπόλοιπους θεσμούς²⁰¹.

Την άνοιξη του 1947, ο εμφύλιος είναι πια γεγονός. Το 30% του Δημοκρατικού Στρατού αποτελείται από μαχόμενες γυναίκες. Υπολογίζεται ότι 3.000 γυναίκες εξορίστηκαν για τον λόγο ότι οι δικοί τους βγήκαν στο βουνό. Τρεις γενιές - γιαγιάδες, κόρες και εγγονές- θα βρεθούν και θα συνυπάρξουν μέσα στα στρατόπεδα. Έπρεπε να κρατήσουν το φρόνημα υψηλό, ακόμα και όταν ερχόταν η είδηση ότι ο γιος ή ο άντρας κάποιας σκοτώθηκε στη μάχη ή τον εκτέλεσαν.

Κάποιες γυναίκες βγαίνουν στην παρανομία. Άλλες βρίσκονται έξω από τις πόρτες των φυλακών και των στρατοδικείων, δίνοντας τη μάχη για τη ζωή των δικών τους. Οι εκτελέσεις είναι πια καθημερινό φαινόμενο. Οι γυναίκες ενώνονται. Τον Οκτώβρη του 1950 έφτιαξαν ένα νόμιμο σωματείο την ΠΕΟΠΕΦ²⁰². Με την ΠΕΟΠΕΦ συνεχίζουν περισσότερο οργανωμένα αυτό που έκαναν και πριν με αυθορμητισμό. Έτρεχαν σε υπουργεία, πρεσβείες, γραφεία κομμάτων και εφημερίδων. Διαδίδουν, επίσης, τα βασανιστήρια που γίνονται στην εξορία.

Το 1949 κατόρθωσαν να μην πραγματοποιηθεί η μεταφορά όλων των πολιτικών κρατουμένων στη Μακρόνησο. Στις 12 Σεπτεμβρίου 1951, όταν μαθεύτηκε ότι θα εκτελεστούν 5 θανατοποινίτες, έσπευσαν στην αμερικάνικη πρεσβεία, ζητώντας στους υπουργούς τη ματαίωση των εκτελέσεων. Η αστυνομία τις έβρισε, τις χτύπησε, όμως οι γυναίκες δεν υποχώρησαν και τελικά κατάφεραν να ματαιωθούν οι εκτελέσεις. Στα υπουργεία τις φοβούνται. Οι περισσότερες ηλικιωμένες μάνες κάποιων αγωνιστών, αγωνίζονται για να σταματήσουν οι εκτελέσεις και τελικά το κατορθώνουν. Μερικές από τις γυναίκες περνούν οι ίδιες από δίκη για τη δράση τους²⁰³. Τα πράγματα αρχίζουν να ηρεμούν το 1952 και η ζωή επανέρχεται σε κανονικούς ρυθμούς. Όσοι κρατούνται θα αποφυλακιστούν το 1964, για να ξανά φυλακιστούν το 1967, με την έλευση της δικτατορίας²⁰⁴.

Οι γυναίκες αποκτούν πλέον το δικαίωμα ψήφου. Οι μαζικές οργανώσεις τους δε χρειάζονται πια και διαλύονται, ενώ η πλειοψηφία των γυναικών επιστρέφει στα «γυναικεία» της καθήκοντα. Παντρεύονται, κάνουν παιδιά, προσπαθούν να τα μορφώσουν. Ξέρουν να αγωνίζονται. Ο αγώνας όμως τώρα είναι ατομικός. Η

²⁰¹ Γ. Παπαγεωργίου, *Ηγεμονία και Φεμινισμός*, Αθήνα 2008, σ. 282.

²⁰² Η Πανελλήνια Ένωση Οικογενειών Πολιτικών Εξορίστων και Φυλακισμένων ιδρύθηκε από τις γυναίκες για να βοηθήσουν οργανωμένα στην αποφυλάκιση των δικών τους ανθρώπων.

²⁰³ Σ. έργο, *Η Ελλάδα των γυναικών: Διαδρομές στο χώρο και το χρόνο*, Αθήνα 1992, σ. 56.

²⁰⁴ Γ. Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σ. 285-288.

αντίσταση ξεχνιέται και τα κοινωνικά οράματα εγκαταλείπονται. Οι μάνες δε λένε στις κόρες για τη δράση τους. Θέλουν να ξεχάσουν. Οι αλλαγές που γίνονται στην κοινωνία μεταβάλλουν τη σύνθεση του πληθυσμού. Αστικοποιούνται και κλείνονται στο σπίτι, καθεμία μόνη της. Το νήμα των αγώνων κόβεται για άλλη μια φορά²⁰⁵.

4.2.Οι διεκδικήσεις και οι αγώνες για την κοινωνική και πολιτειακή ισότητα

Η θέση των γυναικών μέσα στις κοινωνίες προκύπτει από τον ρόλο τους στην οικογένεια, τη συμμετοχή τους στη διαδικασία της παραγωγής και την παρουσία τους στα κοινά και την πολιτική. Στην Ελλάδα του 19^{ου} έως και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα υπήρχε η αντίληψη ότι οι γυναίκες ήταν υποδεέστερες έναντι των ανδρών. Η σχέση τους στηρίχτηκε σε νόμους, ηθικές, ήθη και έθιμα καθώς επίσης και σε διατάξεις συνταγματικές, οι οποίες είχαν τη βάση τους σε διάφορα προβλήματα που ταλαιπωρούσαν το κράτος. Παραδείγματος χάριν η κοινωνική ανισότητα, η ανομοιογένεια και η πολιτική αναρχία. Δόθηκε λοιπόν η «ευκαιρία» στους άνδρες να ορίσουν εκείνοι τη θέση και τις ανάγκες των γυναικών. Με γνώμονα πάντα το προσωπικό τους όφελος και με βάση τις επιθυμίες τους, αφαιρώντας από τις γυναίκες πολλά δικαιώματα - πολιτικά και κοινωνικά - έναντι των ιδίων, όρισαν τη θέση των γυναικών.

Σύμφωνα με τον Bourdieu, οι γυναίκες δεν έχουν δικαίωμα συμμετοχής σε δημόσιους χώρους στο όνομα της αρχής της ισότητας στην τιμή, την οποία διαθέτει ο άνδρας και όχι η γυναίκα. Ο ρόλος και τα γνωρίσματα των γυναικών όπως η σιωπή τους, η υποταγή ή η υποχώρηση απέναντι στον άντρα, καθώς και ο χαρακτήρας και η εξουσία των αντρών δεν είναι φυσικά χαρακτηριστικά. Πρόκειται για πρακτικές που κατασκευάστηκαν προς όφελος και εξυπηρέτηση αυτών που δημιουργήσαν τους κανόνες, δηλαδή των ανδρών.

Οι γυναίκες μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο αρχίζουν να αγωνίζονται για τα αιτήματά τους, οργανώνονται και παλεύουν μαζικά. Οι Ελληνίδες ξεκινούν τη κάνουν φεμινιστική πολιτική, σχετικά με τα ιδιαίτερα ζητήματά τους, αλλά και κομματική πολιτική. Οι κομματικές επιλογές των φεμινιστριών καθόρισαν σε μεγάλο βαθμό τις απόψεις τους για τα γυναικεία προβλήματα. Το ίδιο όμως καθοριστική θα είναι η συνεργασία και οι κοινοί αγώνες τους. Έτσι, στον μεσοπόλεμο κάνουν για πρώτη φορά την εμφάνισή τους στην Ελλάδα ο σουφραζετικός φεμινισμός, και ο αυτοαποκαλούμενος σοσιαλιστικός πολιτισμός, μαζί με τον φεμινισμό των γυναικών

²⁰⁵ Σ. έργο, *Η Ελλάδα των γυναικών: Διαδρομές στο χώρο και το χρόνο*, Αθήνα 1992, σ. 56.

των προηγούμενων περιόδων, που στον μεσοπόλεμο φαίνεται πιο συντηρητικός. Οι οργανώσεις συνιστούν τμήματα των αντίστοιχων διεθνών οργανώσεων²⁰⁶. Οι οργανώσεις γυναικών της εποχής ζητούν «ίσα δικαιώματα πολιτικά, κοινωνικά και οικονομικά για τον άνδρα και τη γυναίκα»²⁰⁷.

Ένα από τα κύρια ζητήματα που απασχόλησαν τις φεμινίστριες την εποχή του μεσοπολέμου ήταν το θέμα της γυναικείας εργασίας: ισότητα στις αμοιβές, κατοχύρωση του δικαιώματος των γυναικών να προσλαμβάνονται σε όλες τις δημόσιες θέσεις, να έχουν ισότιμη ιεραρχία στα διάφορα επαγγέλματα, να οργανώνονται σε συνδικαλιστικές οργανώσεις για να προασπίσουν τα οικονομικά τους συμφέροντα και να υπάρχει νομοθετική προστασία των εργαζόμενων γυναικών και παιδιών²⁰⁸.

Η κατάργηση της σωματεμπορίας και του «κρατικού διακανονισμού της πορνείας»²⁰⁹, η αλλαγή του δικαίου της οικογένειας, ώστε να σταματήσουν να στιγματίζονται κοινωνικά οι ανύπαντρες μητέρες, η επαγγελματική εκπαίδευση των γυναικών, αλλά και η καθιέρωση της ειρήνης μεταξύ των λαών ήταν κάποια από τα πολλά θέματα στα οποία βοήθησαν οι γυναίκες με τη δράση τους.

Όσο όμως προχωρούσε ο μεσοπόλεμος οι Ελληνίδες φεμινίστριες επικέντρωναν τον αγώνα τους στην κατάκτηση των πολιτικών τους δικαιωμάτων. Κατάλαβαν ότι το κράτος δεν τις αντιμετώπιζε ισότιμα ως πολίτες και ότι δε διέθεταν τις ίδιες δυνατότητες να επηρεάσουν τα πολιτικά πράγματα όσο στερούνταν το δικαίωμα της ψήφου. Οι διαβεβαιώσεις των πολιτικών ανδρών θα αποδειχθούν ουτοπικές υποδεικνύοντάς τους τον δρόμο για να συσπειρωθούν και να διαδηλώσουν την απαίτησή τους να τους δοθούν πολιτικά δικαιώματα. Το γυναικείο κίνημα για την κατάκτηση του δικαιώματος της ψήφου μόλις είχε ξεκινήσει²¹⁰.

Οι οργανώσεις των γυναικών, με αυτοβουλία του *συνδέσμου για τα δικαιώματα της γυναίκας* θα συζητήσουν για την τακτική που έπρεπε να ακολουθήσουν. Όσο όμως και αν οι πιο μαχητικές υποστήριζαν ότι έπρεπε να τους δοθούν πολιτικά δικαιώματα πλήρως, αρκετές δέχονταν ότι ήταν προτιμητέο να αποκτήσουν αρχικά δικαίωμα για ψήφο στις δημοτικές εκλογές, και κατόπιν τη βουλευτική ψήφο. Παρά τις διαφωνίες τους, οι φεμινίστριες συντονίστηκαν και

²⁰⁶ Σ. έργο, *Η Ελλάδα των γυναικών: Διαδρομές στο χώρο και το χρόνο*, Αθήνα 1992, σ. 59.

²⁰⁷ Κ. Ξηραδάκη (1988), *ό.π.*, σ. 135-137.

²⁰⁸ Σ. έργο, *Η Ελλάδα των γυναικών: Διαδρομές στο χώρο και το χρόνο*, Αθήνα 1992, σ. 61.

²⁰⁹ Πλέον, για τη λειτουργία των οίκων ανοχής έπρεπε να γίνεται έπειτα από την έγκριση του κράτους και κάτω από τον έλεγχο αυτού, ώστε να εξαλειφθεί το φαινόμενο της σωματεμπορίας.

²¹⁰ Σ. έργο, *Η Ελλάδα των γυναικών: Διαδρομές στο χώρο και το χρόνο*, Αθήνα 1992, σ. 61.

οργάνωσαν ομιλίες και συγκεντρώσεις, συναντήθηκαν με πολιτικούς και έβγαλαν ψηφίσματα ζητώντας να έχουν εμπράκτως και οι ίδιες γνώμη για τα κοινά²¹¹.

Ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος στάθηκε καταστροφικός. Οι γυναίκες που συμμετείχαν στην αντίσταση και είχαν πίστη στο αριστερό πολιτικό όραμα θα γίνουν τώρα πρωτοπόρες για την πολιτική ισότητα. Σε αυτό το πλαίσιο ξεπροβάλλουν γυναικείοι σύλλογοι και οργανώσεις όπου οργανώνονται γυναίκες, οι οποίες μέσα από την εθελοντική και φιλανθρωπική τους εργασία αρχίζουν να έχουν συνείδηση του φύλου τους²¹². Ύστερα από το 1919, κατά τον Μεσοπόλεμο, οι σοσιαλίστριες και οι κομμουνίστριες έχουν μικρή συμβολή στη δημιουργία ιδεολογικών ρευμάτων, ενώ οι οργανώσεις με ριζοσπαστικές ιδέες και διεκδικήσεις κάνουν περισσότερο αισθητή την παρουσία τους.

Οι φεμινίστριες του μεσοπολέμου δε θα πάψουν να αγωνίζονται μέσα από τις μεγάλες γυναικείες οργανώσεις τους, όταν αυτές ξανά συστήνονται μεταπολεμικά (ΣΕΔΓ, ΕΣΕ). Η ΠΕΝ²¹³ αποκτά μαζικό χαρακτήρα και κινητοποιεί χιλιάδες γυναίκες σε ολόκληρη τη χώρα²¹⁴. Το πρόγραμμά της Ένωσης μέσα από το περιοδικό που εξέδιδε, τις «Ελληνίδες» προβάλλει την πνευματική, κοινωνική και πολιτική καλύτερευση της θέσης των γυναικών, τη βελτίωση των υλικών συνθηκών της ζωής τους, την προστασία της μητρότητας και του παιδιού, την προστασία της νοικοκυράς και την προστασία της εργαζόμενης γυναίκας, την καταπολέμηση του φασισμού και τη διατήρηση της ειρήνης σε ολόκληρο τον κόσμο²¹⁵.

Παρά τις διαφορές μεταξύ των οργανώσεων, βελτίωση της κοινωνικής θέσης των γυναικών βρισκόταν στο επίκεντρο της προσοχής όλων των οργανώσεων. Ως εκ τούτου, φεμινίστριες, σοσιαλίστριες και κομμουνίστριες θα αγωνιστούν έντονα για το κοινό καλό τους. Η ελευθερία του ατόμου, η ισότητα, η δικαιοσύνη αποτελούν σταθερές αξίες σε όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου. Ο αγώνας τους περιλαμβάνει αιτήματα όπως: παροχή πολιτικών δικαιωμάτων, καθιέρωση κοινωνικών επιδομάτων, προστασία της μητρότητας, ίσες συνθήκες στην εργασία, μέριμνα άπορων γυναικών, κ.ά.²¹⁶.

²¹¹ Σ. έργο, *Η Ελλάδα των γυναικών: Διαδρομές στο χώρο και το χρόνο*, Αθήνα 1992, σ. 61.

²¹² Γ. Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σ. 236.

²¹³ Η «Πανελλήνια Ένωση Γυναικών» ιδρύθηκε τον Μάιο του 1945 από γυναίκες ενταγμένες στο ΕΑΜ, με στόχο την ισοτιμία των γυναικών σε πολιτικό, κοινωνικό, οικονομικό και νομικό επίπεδο.

²¹⁴ Σ. έργο, *Η Ελλάδα των γυναικών: Διαδρομές στο χώρο και το χρόνο*, Αθήνα 1992, σ. 62.

²¹⁵ Γ. Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σ. 281.

²¹⁶ Γ. Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σ. 250-260.

Οι γυναίκες της εποχής αυτής έχουν διαφορετική ιδεολογία, καθώς δε διεκδικούν τα δικαιώματά τους στο όνομα του φεμινισμού, που τον είναι πια ξεπερασμένος, αλλά στο όνομα της κοινωνικής αλλαγής. Με πρωτοβουλία της Πανελλήνιας Ένωσης Γυναικών θα οργανωθούν συνέδρια και συγκεντρώσεις σε διάφορες πόλεις της Ελλάδας με τα οποία οι γυναίκες θα ζητήσουν από το κράτος μέριμνα για εκείνες και τα παιδιά τους, καθώς και ισότητα στα πολιτικά δικαιώματα με τους άνδρες έχοντας ως βασικό επιχείρημα τη συμβολή τους στον αγώνα κατά του φασισμού²¹⁷. Η ενεργοποίηση των γυναικών της αριστεράς παρασύρει σε έναν ομαδικό αγώνα και άλλες γυναίκες, παρόλο που μετά τον πόλεμο η χώρα ήταν χωρισμένη σε δύο αντίπαλες παρατάξεις, τη δεξιά και την αριστερά, που δε θα αποφύγουν τελικά την εμφύλια σύρραξη (1946-1949)²¹⁸. Δυστυχώς για αυτές, ο εμφύλιος πόλεμος επιπλέον θα τις διχάσει. Ωστόσο, η ενότητα και μαχητικότητα του γυναικείου κινήματος τα έτη 1945-1957 δεν μπόρεσε να επιτύχει κανέναν από τους σκοπούς τους. Οι γυναίκες στην Ελλάδα εξακολουθούσαν να στερούνται βασικά οικονομικά και πολιτικά δικαιώματα.

Οι γυναίκες των οργανώσεων έπρεπε να αντιμετωπίσουν ένα πλήθος δυσκολιών, που απαιτούσαν την οργανωμένη συμμετοχή του συνόλου των εργαζόμενων γυναικών. Υπήρχαν μάλιστα περιπτώσεις στις οποίες χρειαζόταν η μαζικότερη συμμετοχή τους στο εργατικό κίνημα. Ωστόσο, εξαιτίας της έλλειψης πολιτικών δικαιωμάτων κάθε κίνηση εντός των μικτών σωματείων κατέληξε αναποτελεσματική. Αυτό συνέβαινε επειδή οι γυναίκες δε γίνονταν δεκτές ως ισότιμα μέλη, καθώς η εργασία τους θεωρούνταν προσωρινή και βλαβερή για την ισορροπία της οικογένειας. Επιπλέον, στο εσωτερικό των σωματείων εργασίας του δημοσίου τομέα υπήρχε ανταγωνισμός ανάμεσα στα δύο φύλα. Επίσης, οι διεκδικήσεις των γυναικών επαφίονταν σε συλλογισμούς που αφορούσαν την ανάγκη προστασίας προς το φύλο τους, κάτι που προκαλούσε εμπόδια στην προσπάθεια για την επιτυχία της εργασιακής ισότητας. Λαμβάνοντας υπόψη τα ως ανωτέρω επιχειρήματα, ο λόγος τους ήταν δύσκολο να εισακουστεί.

Στον ελλαδικό χώρο δεν υπήρχε ισότιμη σχέση ανάμεσα σε γυναίκες και άνδρες ήδη από τη σύσταση του ελληνικού κράτους. Νομικά, η θέση των γυναικών έμενε στάσιμη μέχρι το 1946, όταν δημοσιεύτηκε ο αστικός κώδικας²¹⁹. Η θέση των

²¹⁷ Σ. έργο, *Η Ελλάδα των γυναικών: Διαδρομές στο χώρο και το χρόνο*, Αθήνα 1992, σ. 62.

²¹⁸ Σ. έργο, *Η Ελλάδα των γυναικών: Διαδρομές στο χώρο και το χρόνο*, Αθήνα 1992, σ. 62.

²¹⁹ Α. Κρασσάς, *Συστήματα Αστικού Δικαίου. Οικογενειακών Δίκαιον*, Αθήνα 1902.

γυναικών οριζόταν από διάφορους παράγοντες. Για παράδειγμα έπαιξε ρόλο τόσο η οικονομικό-κοινωνική τους τάξη, όσο και η γεωγραφική τοποθεσία προέλευσης²²⁰. Στις αγροτικές περιοχές δεν παρουσιάστηκαν ιδιαίτερες κοινωνικές αλλαγές σχετικά με τον ρόλο, τις υποχρεώσεις και τα δικαιώματα των γυναικών. Αντιθέτως, οι γυναίκες της Θράκης, της νησιωτικής Ελλάδας και της πρωτεύουσας είχαν μεγαλύτερη ανάπτυξη όσον αφορά την κοινωνική και πνευματική ζωή. Αυτό συνέβη διότι οι συγκεκριμένες περιοχές είχαν εμπορική επικοινωνία με τον υπόλοιπο κόσμο, αλλά και λόγω της εσωτερικής μετανάστευσης του 19^{ου} αιώνα, μετά την έλευση των επαρχιωτών.

Από το 1948 και εξής οι αριστερές γυναικείες οργανώσεις διαλύθηκαν βίαια μέσα σε μια γενική πολιτική τρομοκρατία, ενώ οι γυναικείες οργανώσεις που πρόσκεινται στα κυβερνόντα κόμματα θα συνεχίσουν υποτονικά τον αγώνα για την εκπλήρωση των αιτημάτων τους. Ο αγώνας του έρχεται τώρα να εξυπηρετήσει παραταξιακά κυρίως συμφέροντα. Δεν είναι τυχαίο ότι βασικό τους μέλημα θα γίνει η αποκατάσταση των Ελληνοπαίδων. Η φιλανθρωπία μοιάζει να υποκαθιστά τις διεκδικήσεις των γυναικών²²¹. Τα γεγονότα αυτά είχαν σαν αποτέλεσμα την ακόμη μεγαλύτερη καθυστέρηση της πολυπόθητης ισότητας.

Κατά τον 19^ο αιώνα οι γυναίκες προέβησαν σε αγώνες για τη βελτίωση της θέσης τους. Η μελέτη του γυναικείου ζητήματος απασχόλησε την ελληνική κοινωνία στα μέσα του 19^{ου} αι. και το ενδιαφέρον προς το θέμα αυτό κορυφώθηκε κατά τον 20^ο αιώνα. Οι αιτίες για τις οποίες είχαν αυτή την αντίδραση ήταν το γεγονός ότι η θέση τους περιοριζόταν στα του οίκου. Η είσοδος τους στη μισθωτή εργασία, η γυναικεία εκπαίδευση και ο ευρωπαϊκός διαφωτισμός²²² ήταν κάποιοι από τους παράγοντες που συνέβαλαν στη συνειδητοποίηση της προβληματικής θέσης των γυναικών.

4.2.1. Το δικαίωμα ψήφου

Όπως προαναφέρθηκε, οι γυναίκες αγωνίζονταν για την παροχή πολιτικών δικαιωμάτων, την ίδια στιγμή που οι άνδρες είχαν πολιτικά δικαιώματα από το 1844, καθώς είχαν τη δυνατότητα να εγγραφούν στους εκλογικούς καταλόγους. Μάλιστα, το Σύνταγμα του 1864 εγκαθιδρύεται το δικαίωμα της «καθολικής ψηφοφορίας», το

²²⁰ Περιοχή είτε αστική είτε αγροτική. Η συσπείρωση και συγκέντρωση των γυναικών για την διεκδίκηση των αιτημάτων και των δικαιωμάτων τους παρατηρήθηκε έντονα στα αστικά κέντρα. Αυτό συμβαίνει, επειδή εκεί είναι εμφανείς οι έμφυλες ανισότητες εξαιτίας του ανταγωνισμού ανάμεσα στα δύο φύλα. Αντιθέτως, στην ύπαιθρο οι γυναίκες εξακολουθούν να έχουν τη θέση τους στον «οίκο».

²²¹ Σ. έργο, *Η Ελλάδα των γυναικών: Διαδρομές στο χώρο και το χρόνο*, Αθήνα 1992, σ. 63.

²²² Ο ευρωπαϊκός διαφωτισμός έθεσε τις βάσεις για ισότητα και ελευθερία.

οποίο αναγνωρίζει σε όλους τους άνδρες ανεξαιρέτως το δικαίωμα ψήφου. Περίπου έναν αιώνα αργότερα, και συγκεκριμένα το 1952, οι γυναίκες θα αποκτήσουν το δικαίωμα του «εκλέγειν και εκλέγεσθαι».

Έως το 1910 οι πολιτικές δυνάμεις δεν είχαν κάνει καμία νύξη περί απόδοσης δικαιωμάτων στις γυναίκες. Ιδιαίτερα από το 1912 έως το 1936, η αδιαφορία του κράτους να δώσει εκλογικά δικαιώματα στις γυναίκες είναι εντονότατη²²³.

Το 1920, μετά το τέλος του πολέμου η αντίληψη περί κατωτερότητας της γυναίκας έναντι του άνδρα καταρρίπτεται από την επιστήμη. Τη στιγμή αυτή, οι γυναίκες όλων των κρατών ζητούν να πραγματοποιηθεί αναδιοργάνωση της κοινωνίας. Στην Ελλάδα σύσσωμες οι γυναικείες οργανώσεις προσπαθούν να δημιουργήσουν μια συλλογική γυναικεία συνείδηση, με σκοπό τη διεκδίκηση των δικαιωμάτων τους. Σιγά-σιγά, όλο και περισσότερες γυναίκες άρχισαν να επιθυμούν την κατοχύρωση των δικαιωμάτων τους. Ο αγώνας απόκτησης ψήφου κορυφώθηκε κατά την περίοδο του μεσοπολέμου (1928-1932).

Στην Ελλάδα δεν είχε προετοιμαστεί κατάλληλα το έδαφος για τη διεκδίκηση πολιτικών δικαιωμάτων. Για τον λόγο αυτό, δεν υπήρχε πολύ μεγάλη συμμετοχή στα πρώτα κινήματα και η κατοχύρωση των πολιτικών δικαιωμάτων των γυναικών φάνταζε δύσκολη υπόθεση. Η κατάσταση αλλάζει όταν το Εθνικό Συμβούλιο Ελληνίδων, ο Σύνδεσμος για τα Δικαιώματα των Γυναικών, το Λύκειο Ελληνίδων²²⁴ και ο Διεθνής Σύνδεσμος Γυναικών προσπαθούν μέσα από διάφορες εκδηλώσεις και ομιλίες να ενημερώσουν όσο περισσότερες γυναίκες είναι δυνατόν για τα πλεονεκτήματα που θα αποκτήσουν με την κατοχύρωση πολιτικών δικαιωμάτων²²⁵. Οι προσπάθειες των Συνδέσμων αυτών βρήκαν υποστηρικτές, ενώ παράλληλα, κατατέθηκαν ψηφίσματα στη Βουλή. Όσοι ενστερνίζονταν τις προσπάθειες για την καθιέρωση των δικαιωμάτων των γυναικών, θεωρούσαν ότι η προσφορά τους ήταν αξιοσημείωτη σε όλους τους τομείς²²⁶.

Το 1927, όταν τέθηκε σε ισχύ το νέο Σύνταγμα, είχε οριστεί ότι θα επιτρεπόταν η ψήφος των γυναικών με νόμο. Ωστόσο, η κυβέρνηση δεν προχώρησε στην έκδοση του συγκεκριμένου νόμου με τη δικαιολογία πως εκείνες δε διέθεταν τις

²²³ Ε. Αβδελά, Α. Ψαρρά, *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Μία Ανθολογία*, Αθήνα 1985, σ. 61-62.

²²⁴ Ε. Αβδελά, Α. Ψαρρά, *ό.π.*, σ. 45-46.

²²⁵ Γ. Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σ. 283.

²²⁶ Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, *Γυναίκες και Πολιτική. Η πολιτική φυσιογνωμία των Ελληνίδων*, Αθήνα 1992, σ. 26-27.

βασικές δεξιότητες ανάγνωσης και γραφής. Το επιχείρημα αυτό, βέβαια, ερχόταν σε αντίθεση με το ισχύον νομικό πλαίσιο που αφορούσε τους αναλφάβητους άνδρες, οι οποίοι διέθεταν πολιτικά δικαιώματα χωρίς να περιορίζονται. Το φεμινιστικό κίνημα δεν ήθελε να αφήσει να περάσει αυτό, έτσι πραγματοποίησε δύο συγκεντρώσεις²²⁷. Έπειτα από αυτές τις πιέσεις επετεύχθη μερική απόκτηση πολιτικών δικαιωμάτων²²⁸. Στις 3 Φεβρουαρίου του 1930 δόθηκε στις γυναίκες το δικαίωμα ψήφου στις κοινοτικές και δημοτικές εκλογές βάσει Διατάγματος -το οποίο ίσχυσε μέχρι το 1949- με κάποιους περιορισμούς. Για να συμμετέχουν, χρειαζόταν να έχουν συμπληρώσει το 30^ο έτος της ηλικίας τους και να διαθέτουν απολυτήριο Δημοτικού. Συμπερασματικά, ένα πολύ μεγάλο ποσοστό του γυναικείου πληθυσμού αποκλειόταν από την άσκηση του δικαιώματος της ψήφου, καθώς κατά τα ¾ οι γυναίκες ήταν αγράμματες²²⁹.

Η νέα γενιά των φεμινιστριών δραστηριοποιείται σε μια εποχή αβεβαιότητας όσον αφορά την οικονομία και την πολιτική. Τον Αύγουστο του 1936 εγκαθιδρύεται η δικτατορία του Ιωάννη Μεταξά. Τότε κυριαρχεί η νοοτροπία πως οι γυναίκες πρέπει να ασχολούνται με τα οικιακά. Αυτό έχει ως απόρροια τον περιορισμό των εξωτερικών δραστηριοτήτων και διεκδικήσεων²³⁰. Οι γυναίκες συνδέονται ξανά με τον χώρο του οίκου που στόχο έχει την προάσπιση των αξιών της οικογένειας και της κοινωνίας²³¹. Η κατάσταση μεταβλήθηκε τη δεκαετία του 1940, όταν ο αγώνας κατά των Γερμανών ώθησε σε ομαδική και μαζική συμμετοχή των γυναικών σε οργανώσεις, ανεξάρτητα από την κοινωνική τους προέλευση και από τη γεωγραφική περιοχή τους.

Σχετικά με τη διεκδίκηση των πολιτικών δικαιωμάτων των γυναικών, άξια αναφορά είναι οι παρακάτω ενέργειες: «η υπογραφή της Διακήρυξης των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων και η Σύμβαση για τα Πολιτικά Δικαιώματα των Γυναικών το 1948 στον ΟΗΕ και το Νομοσχέδιο επί κυβερνήσεως Θ. Σοφούλη σύμφωνα με το οποίο επεκτάθηκε με Αναγκαστικό Νόμο το δικαίωμα ψήφου των γυναικών, αποδίδοντάς τους και το δικαίωμα του “εκλέγεσθαι” στις δημοτικές

²²⁷ Οι συγκεντρώσεις του φεμινιστικού κινήματος για τη διεκδίκηση της ψήφου πραγματοποιήθηκαν το 1928 και το 1929.

²²⁸ Ε. Αβδελά, Α. Ψαρρά, *ό.π.*, σ. 64-66.

²²⁹ Γ. Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σ. 265-267.

²³⁰ Κ. Ξηραδάκη (1988), *ό.π.*, σ. 157. Η φεμινιστική κίνηση διακόπηκε απότομα με την κήρυξη της δικτατορίας του Μεταξά. Ο προοδευτικός τύπος φιμώθηκε και οι προοδευτικοί άνθρωποι που μιλούσαν για ισότητα και κοινωνική δικαιοσύνη φυλακίστηκαν ή εξορίστηκαν.

²³¹ Λ. Μουσούρου, *ό.π.*, σ. 44-50.

εκλογές, ενώ μειώθηκε και το όριο ηλικίας στο 25^ο έτος το 1949». Τον Μάιο του 1949, διορίστηκαν από την κυβέρνηση οι 2 πρώτες γυναίκες δημοτικοί σύμβουλοι στην Αθήνα. Στις 30 Ιουλίου 1952, το Νομοσχέδιο τέθηκε σε λειτουργία επί πρωθυπουργίας Νικολάου Πλαστήρα²³².

Το νομοσχέδιο για τα πλήρη πολιτικά δικαιώματα στις Ελληνίδες κατατέθηκε τελικά το 1952 στη Βουλή. Έτσι για πρώτη φορά οι γυναίκες στην Ελλάδα πήραν μέρος σε βουλευτικές εκλογές το 1956²³³. Τότε ξεκινάει και η νομική ισότητα στον εργασιακό τομέα όσον αφορά τις γυναίκες. Στα μετέπειτα χρόνια δεν υπήρχε γυναικείο κίνημα στη χώρα, εκτός από ελάχιστες μεμονωμένες περιπτώσεις. Το νέο φεμινιστικό κίνημα που γεννήθηκε τη δεκαετία του 1970 δεν είχε τις ρίζες του στα προηγούμενα. Έχοντας άλλες αφετηρίες και άλλους στόχους, μας φέρνει πια στο σήμερα²³⁴.

Αμέσως μόλις έληξε ο εμφύλιος πόλεμος και αφού επικράτησαν οι συντηρητικές δυνάμεις, άρχισε μια νέα εποχή για τη χώρα. Το 1951 ιδρύθηκε ο Ελληνικός Συναγερμός, ο οποίος το 1955 μετονομάστηκε σε Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση (Ε.Ρ.Ε.), ανήκε στη συντηρητική παράταξη και κατάφερε να μονοπωλήσει την εξουσία για περίπου δύο δεκαετίες.

4.3.Βήματα προς τη γυναικεία χειραφέτηση

Η Αναγνώριση των δικαιωμάτων της γυναίκας ήταν περισσότερο μια φιλοσοφική πραγματεία παρά ένα πολιτικό μανιφέστο. Οι φεμινίστριες που συμμετείχαν στο «πρώτο κύμα του φεμινισμού» στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα επρόκειτο να πατήσουν πάνω σε τούτο το γενικό επιχείρημα περί των γυναικείων δικαιωμάτων για να οργανώσουν τις δικές τους εκστρατείες, διεκδικώντας πλέον συγκεκριμένα νομικά, κοινωνικά και πολιτικά δικαιώματα. Μεταξύ άλλων οι διεκδικήσεις αυτές αφορούσαν τα δικαιώματα των γυναικών να μορφώνονται, να εργάζονται για να κερδίσουν τα προς το ζην, να έχουν πρόσβαση σε επαγγέλματα από τα οποία μέχρι τότε αποκλείονταν, να κατέχουν ιδιοκτησία, να χωρίζουν τους συζύγους τους και να συμμετέχουν στη λήψη των πολιτικών αποφάσεων μαζί με τους άντρες²³⁵.

²³² Γ. Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σ. 285-288.

²³³ Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, *Γυναίκες και Πολιτική. Η πολιτική φυσιογνωμία των Ελληνίδων*, Αθήνα 1992, σ. 206-209.

²³⁴ Σ. έργο, *Η Ελλάδα των γυναικών: Διαδρομές στο χώρο και το χρόνο*, Αθήνα 1992, σ. 63.

²³⁵ D. Cameron, *Φεμινισμός. Παρελθόν και παρόν ενός κινήματος*, Ηράκλειο 2020, σ. 52-53.

Σε πολλά κράτη του κόσμου οι κυβερνήσεις τα τελευταία χρόνια προχωρούν σε θεσμικούς εκσυγχρονισμούς που αφορούν τη θέση της γυναίκας, σε μια προσπάθεια εξασφάλισης ίσων δικαιωμάτων ανάμεσα στους άντρες και τις γυναίκες. Η μεταβολή της θέσης της γυναίκας μέσα στην κοινωνία, σε όλο τον κόσμο περιγράφεται στην Ιστορία του Παγκόσμιου Φεμινιστικού Κινήματος. Έχει διατυπωθεί και εξακολουθεί ακόμη και σήμερα να διατυπώνεται με τις τόσο σημαντικές θεσμικές αλλαγές που αφορούν την χορήγηση επιπρόσθετων δικαιωμάτων στις γυναίκες, στους χώρους εργασίας, αλλά και με τη συμμετοχή τους στις κοινωνικές διαδικασίες, που γίνεται ολοένα και μεγαλύτερη.

Ως κοινωνική απελευθέρωση συνοψίζουμε το σύνολο των ελευθεριών, δικαιωμάτων και γενικά το νομοθετικό έργο προς όφελος της γυναίκας, που πραγματοποιήθηκε τα τελευταία εκατό χρόνια και συμπίπτει με τη Βιομηχανική Επανάσταση του 19ου αιώνα. Έτσι, μπορούμε να δεχτούμε ότι έχουν γίνει πολλές και μεγάλες αλλαγές προς την κατεύθυνση της ίσης κοινωνικής και πολιτικής μεταχείρισης των γυναικών.

Στην Ελλάδα κατά τον 19^ο αιώνα είχαμε σπέρματα γυναικείων κινημάτων, άλλα ανοργάνωτα και σπασμωδικά. Υπήρχαν άτομα με ριζοσπαστικές ιδέες που εξέδιδαν φεμινιστικές εφημερίδες, αρθρογραφούσαν και διοργάνωναν ομιλίες με στόχο την πνευματική, ηθική και κοινωνική εξύψωση της γυναίκας. Το 1855 η Καλλιρόη Παρρέν και η Κ. Υψηλάντου ίδρυσαν τη «Φιλανθρωπική Εταιρεία των Κυριών». Τις χρονιές 1911-1912, ο σοσιαλιστής Πλάτων Δρακούλης διοργανώνει διαλέξεις που αφορούν στις σχέσεις των δύο φύλων και την αποκατάσταση της γυναίκας. Η «Εφημερίς των Κυριών» παραθέτει μία περίληψη των διαλέξεων, εξετάζει και αναλύει τα προβλήματα των γυναικών, τις συμβουλεύει να δουλέψουν και σχολιάζει τη ραθυμία και τον «παρασιτισμό» της Ελληνίδας²³⁶.

Κατά τη διάρκεια του 20ου αιώνα το ενδιαφέρον για το γυναικείο ζήτημα κορυφώνεται και στην ελληνική κοινωνία εξαιτίας της εισόδου της γυναίκας στη μισθωτή εργασία, στην εκπαίδευση και στη πολιτική ζωή. Ο «Σύλλογος Κυριών προς τας Γυναικείαν Παιδείουσιν» (1872), η «Ένωση Ελληνίδων» (1896), «το Λύκειο Ελληνίδων» (1911), ο «Πανελλήνιος Σύλλογος Γυναικών» (1912), ο «Πατριωτικός Σύλλογος Γυναικών» (1914) και το «Εθνικό Συμβούλιο Ελληνίδων» (1918) αποτελούν κάποιες από τις γυναικείες-φεμινιστικές οργανώσεις τις απαρχές του 20ου

²³⁶ Κ. Ξηραδάκη (1988), *ό.π.*, σ. 106.

αιώνα. Στους εν λόγω Συλλόγους γυναίκες της πόλης συμμετείχαν και μέσα από την εθελοντική και φιλανθρωπική δράση τους ξεκίνησαν να αποκτούν συνείδηση του φύλου τους²³⁷.

Οι σύλλογοι των γυναικών προσπαθούσαν για την επαγγελματική και κοινωνική καταξίωση των Ελληνίδων μέσω της εκπαίδευσής τους και με τη συμμετοχή τους στην κοινωνική ζωή σαν ενεργό δυναμικό της χώρας. Μάλιστα, ιδρύεται η «Οικοκυρική Σχολή Γυναικών», η οποία αποτελεί επιμορφωτικό κέντρο για τις εργαζόμενες γυναίκες. Ο «Σύνδεσμος δικαιωμάτων της γυναίκας» ιδρύεται το 1920. Το 1930, οι γυναίκες της χώρας²³⁸ ψηφίζουν για πρώτη φορά σε κοινοτικές και δημοτικές εκλογές²³⁹.

Όμως οι βασικές οργανωτικές δομές του κράτους, της κοινωνίας και της οικογένειας λειτουργούν ακόμη σύμφωνα με την ισχύουσα ανδροκρατική δομή και λειτουργία της εξουσίας. Η ανδροκρατική κοινωνία συνεχίζει να διαιωνίζει την εξάρτηση της γυναίκας και τη χειραγώγησή της σε όλο το πλαίσιο των κοινωνικών δραστηριοτήτων. Παρά την εξελιγμένη νομοθεσία, η θέση της γυναίκας στην οικογένεια, στα σχολεία, στον κοινωνικό χώρο καθορίζεται πάντα με μειωμένα δικαιώματα και άνισο τρόπο. Το κράτος ακόμη και σήμερα συνεχίζει να αναγνωρίζει συγκεκριμένους ρόλους που είναι διαφορετικοί για τους άνδρες και τις γυναίκες, όσο και αν αυτό δεν διατυπώνεται στη σύγχρονη νομοθεσία.

Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και στο πρώτο ήμισυ του 20^{ου}, οι γυναίκες που πρώτες προσπέρασαν το σύνορο που χώριζε το θηλυκό «φυσικό» φύλο από το «καλλιεργημένο» αρσενικό, στιγματίστηκαν. Υποστηρίχτηκε ότι έχαναν τη ταυτότητα του φύλου τους όταν μορφώνονταν. Το σχολείο και η επαγγελματική εργασία κατέστρεφαν «τα γυναικεία ένστικτα ακόμα και το ένστικτο του νοικοκυριού και αυτό του να θέλγουν». Οφείλαν να επιλέξουν στο αν θα παραμείνουν «γυναίκες», δηλαδή καλές σύζυγοι και καλές μητέρες²⁴⁰.

Οι διακρίσεις των φύλων ήταν απόρροια κοινωνικών των προτύπων και αποτέλεσαν εμπόδιο στην εκπαίδευση των γυναικών για εκατοντάδες χρόνια. Η πορεία προς την ελευθερία, την ισότητα, την ανεξαρτησία των γυναικών ήταν αργή καθώς απαιτούντο η ανατροπή παγιωμένων παραδόσεων πολλών αιώνων. Οι

²³⁷ Κ. Ξηραδάκη (1988), *ό.π.*, σ. 46-49.

²³⁸ Ψηφίζουν μόνο όσες είναι άνω των 30 ετών και γνωρίζουν ανάγνωση και γραφή.

²³⁹ Α. Λεντάκης, *Είναι η γυναίκα κατώτερη από τον άντρα; Η πώς κατασκευάζεται η γυναίκα*, Αθήνα 1986, σ. 299.

²⁴⁰ G. Duby, M. Perrot (επιμ.), *Γυναίκες και Ιστορία*, Αθήνα 1995, σ. 146-148.

προκαταλήψεις και η αδιαφορία των γονιών, και παράλληλα η ανάγκη των φτωχών κοριτσιών να εργαστούν δεν επέτρεψαν την αλλαγή της κατάστασης²⁴¹. Τον 19^ο αιώνα το πρόβλημα θα γίνει κοινωνικό και θα οδηγήσει σε οργανωμένες προσπάθειες για τη χειραφέτηση της γυναίκας.

Η εκπαίδευση των γυναικών, διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στην κινητικότητα τους και είχε σαν αποτέλεσμα την αλλαγή της κοινωνικής τους μοίρας, την άμβλυνση του κοινωνικού αποκλεισμού του γυναικείου φύλου και γενικώς τη διεκδίκηση μίας θέσης στον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας. Η εκπαίδευση ήταν το έναυσμα της κοινωνικής κινητικότητας, της κοινωνικής παρουσίας και του απεγκλωβισμού των γυναικών από τον κοινωνικά προσδιορισμένο παραδοσιακό ρόλο τους στον χώρο της οικογένειας²⁴².

Το 1975 με το Σύνταγμα της Ελλάδας και με εκπαιδευτικές ρυθμίσεις κατοχυρώνεται η ίση πρόσβαση και μεταχείριση κοριτσιών και αγοριών στην εκπαίδευση²⁴³. Όμως, τα κοινωνικά στερεότυπα και οι προκαταλήψεις εξακολούθησαν να αποτελούν επιρροή στο εκπαιδευτικό σύστημα και να διατηρούν την ανισότητα ανάμεσα σε αγόρια και κορίτσια.

Στα τέλη του 20ου αιώνα υπάρχουν περισσότερες εκπαιδευτικές ευκαιρίες όσον αφορά τις γυναίκες και τελικά υπάρχει ισότιμη δυνατότητα των κοριτσιών στην εκπαίδευση, η οποία είναι καθολική, κρατική, υποχρεωτική και δωρεάν. Παρόλο που με τους Παγκοσμίους Πολέμους υπήρξαν αρνητικά αποτελέσματα στην εκπαίδευση, μετά τα μέσα του αιώνα υπήρξαν αυξημένες ανάγκες για ειδικά εκπαιδευμένους επιστήμονες σε όλους τους τομείς. Έτσι και τα δύο φύλλα συμμετέχουν ενεργά στην παραγωγή και οδηγούνται στην πανεπιστημιακή εκπαίδευση. Στα τέλη του αιώνα, σχεδόν οι μισοί φοιτητές των πανεπιστημίων της Ευρώπης, αλλά και της Ελλάδας είναι γυναίκες. Στις αρχές του 21^{ου} αι. η δωρεάν γνώση στον γυναικείο πληθυσμό είναι ένας στόχος που φαίνεται ότι στην Ευρώπη μπορεί να επιτευχθεί²⁴⁴.

Αλλά και στο χώρο εργασίας τον 19ο αιώνα υπάρχουν αλλαγές αν και αμυδρές. Η οικογένεια και ο περίγυρος εξακολουθούν να παίζουν ρόλο στη

²⁴¹ Θ. Ι. Χαρίλα, *Στοιχειώδης Εκπαίδευση στην Αγγλία, τη Γαλλία και την Ελλάδα κατά το 19^ο αιώνα*, Αθήνα 2006, σ. 295-296.

²⁴² Θ. Ι. Χαρίλα, *ό.π.*, σ. 297.

²⁴³ Α. Μπουρδάρα, *Η κοινωνική, νομική και πολιτική θέση της γυναίκας στην Ελλάδα*, στο Σ. έργο Πάπυρους Λαρούς Μπριτάνικα, τ. 19, Αθήνα 1988, σ.303.

²⁴⁴ E. J. Power, *Η κληρονομιά της μάθησης. Ιστορία της Δυτικής Εκπαίδευσης*. Στο Γ. Γκότσης & Α. Συριάτου (Επιμ.), *Δύο θεσμοί διαμορφωτές του ευρωπαϊκού πολιτισμού*. Πάτρα 2001, σ. 307-309 & 313-314.

διαμόρφωση της γυναικείας αντίληψης. Η γυναίκα εξακολουθεί να προορίζεται ως σύζυγος και μητέρα. Ωστόσο, με την εισαγωγή της στο χώρο της μισθωτής εργασίας, η γυναίκα αρχίζει να αποκτά ένα κύρος και κυρίως μία οικονομική ανεξαρτησία αμυδρή, αλλά υπάρχουσα. Με τη βιομηχανική επανάσταση και τον διαχωρισμό του χώρου εργασίας από το σπίτι οι φτωχές κοπέλες που εξακολουθούν να δουλεύουν χρειάζεται να βγουν από τον οίκο σε εργαστήρια ή εργοστάσια, όπου έχουν χαμηλότερα ημερομίσθια από τους άντρες. Η εκπαίδευσή τους τελειώνει ή εκπαιδεύονται μόνο για το επάγγελμα που θα ακολουθήσουν²⁴⁵. Η οικονομική δύναμη των γυναικών μειώνεται, σε συνδυασμό με την κοινωνική θέση τους, έτσι εξαναγκάζονται σε οικονομική και κοινωνική εξάρτηση από τους άντρες²⁴⁶.

Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι, ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος και η Μικρασιατική Εκστρατεία έδωσαν την ευκαιρία στις γυναίκες να καλύψουν τα κενά των ανδρών στο εργασιακό περιβάλλον, είτε αυτό ήταν αγροτικό, είτε βιομηχανικό και βιοτεχνικό. Οι γυναίκες απέκτησαν κύρος καθώς άρχισαν να ασκούνται στα ίδια εργασιακά καθήκοντα με τους άνδρες και να επιτελούν το ίδιο έργο. Στην ουσία απέδειξαν ότι ακόμα και κατά τη διάρκεια ενός πολέμου μπορούσαν να προσφέρουν στη πολεμική προσπάθεια, τόσο στα μετόπισθεν, όσο και στο μέτωπο. Οι σοσιαλιστικές-μαρξιστικές ιδέες επηρέασαν σε μεγάλο βαθμό τον τρόπο σκέψης των γυναικών. Ο μαρξισμός υποσχόταν ισότητα ανεξαρτήτως φύλου και αυτό ήταν κάτι που προσέλκυσε αρκετές γυναίκες. Ωστόσο μέχρι και την παραμονή της ιταλικής εισβολής στην Ελλάδα το 1940, οι γυναίκες που ήταν εγγεγραμμένες στο ΚΚΕ ήταν ελάχιστες. Σημαντικό ήταν και το γεγονός πως ολόκληρος ο κομματικός μηχανισμός του ΚΚΕ βρισκόταν εκτός νόμου από το 1936, όταν ανέλαβε την εξουσία ο Ιωάννης Μεταξάς, με το πραξικόπημα της 4η Αυγούστου.

Κατά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, οι γυναίκες υποκαθιστούν τους άνδρες στα καθήκοντά τους, στη διαχείριση των οικονομικών, στην παραγωγική διαδικασία, ακόμη και σε θέσεις στρατιωτικές, διοικητικές και σε θέσεις εθνικής άμυνας. Οι γυναίκες στελέχωσαν και διεκπεραίωσαν με επιτυχία τη βιομηχανική παραγωγική διαδικασία, την εκπαίδευση και τις δημόσιες κοινωνικές υπηρεσίες που ήταν απαραίτητες για τη συνέχιση της λειτουργίας του κράτους²⁴⁷.

²⁴⁵ Θ. Ι. Χαρίλα, *ό.π.*, σ. 274.

²⁴⁶ S. Hall & B. Gieber, *Η διαμόρφωση της νεωτερικότητας. Οικονομία, Κοινωνία, Πολιτική, Πολιτισμός*. Αθήνα 2003, σ. 266-267.

²⁴⁷ Χ. Αντωνοπούλου, *Κοινωνικό ρολόι των δύο φύλων*, Αθήνα 1999, σ. 214.

Αλλά μετά τον πόλεμο τους ζητήθηκε να εγκαταλείψουν αυτές τις θέσεις και να επιστρέψουν στην απλήρωτη εργασία του νοικοκυριού. Να επιστρέψουν στους οίκους και να αφιερωθούν στις οικογένειές τους. Εντούτοις, οι γυναίκες είχαν επωφεληθεί από την οικονομική ανεξαρτησία και από την προσωπική ελευθερία που είχαν λόγω της εργασίας και του μισθού τους. Αντιλαμβάνονται πως, όταν και όπου τις χρειάζεται, η κοινωνία τις διαχειρίζεται σαν αντικείμενα. Έτσι αποφασίζουν να επαναστατήσουν, γιατί η αδικία τις κάνει να αυξήσουν τη μαχητικότητα τους και αφοσιώνονται στον αγώνα με στόχο να κερδίσουν τα δικαιώματά τους που ως άνθρωποι δικαιούνται, αλλά η κοινωνία τους αρνείται να αποδώσει²⁴⁸.

Η χειραφέτηση των γυναικών καθυστέρησε αρκετά εξαιτίας της πολιτικής του μετεμφυλιακού κράτους, αν και οι γυναίκες προσπάθησαν να πάρουν μέρος στα κοινά κιόλας από τη δεκαετία του 1950, επηρεασμένες ίσως περισσότερο από τον τρόπο ζωής των Αμερικανίδων και λιγότερο από τον μαρξισμό. Τέλος, η δικτατορία της 21ης Απριλίου 1967 αποτέλεσε τροχοπέδη για την πολιτική και κοινωνική ζωή των γυναικών, αλλά ο κινηματογράφος, το θέατρο και ο τομέας της διαφήμισης συνέβαλαν στο να πάρει το γυναικείο ζήτημα στην Ελλάδα τον δρόμο του. Μετά την πτώση του χούντας το 1974, οι γυναίκες μπήκαν δυναμικά σε όλα τα στάδια της δημόσιας ζωής, τόσο στην εκπαίδευση και την πολιτική, όσο και στην κοινωνική ζωή²⁴⁹.

Στη διάρκεια της επταετούς περιόδου στην Ελλάδα, οι γυναίκες αντιμετώπισαν μεγάλο βάρος αντιδικτατορικής πάλης ενάντια στη Χούντα. Έλαβαν αντιστασιακή δράση, καταδιώχτηκαν, δικάστηκαν, δέχτηκαν βασανισμούς. Ο ρόλος τους ήταν πολύ σημαντικός στην αντίσταση κατά της χούντας. Αγωνίστηκαν εξίσου, δίπλα στους άντρες. Αντιστάθηκαν για να αποκατασταθεί η δημοκρατία, συμμετείχαν στο Πολυτεχνείο και συμμετείχαν με κάθε τρόπο στον αγώνα κατά της δικτατορίας. Με αυτό τον τρόπο, η ισότητα των γυναικών τους ανήκει δικαιωματικά, διότι ξέρουν μέχρι και να πολεμούν όταν χρειαστεί, ίσα με τους άντρες, ώστε να στηρίξουν την προσωπική ελευθερία τους και την ελευθερία του τόπου τους.

Με το νόμο 1414/1984 που αφορά την ισότητα των φύλων στις εργασιακές σχέσεις κατοχυρώνονται εξίσου δικαιώματα στα δύο φύλα και παρέχονται ειδικά μέτρα για την προώθηση της ισότητας των ευκαιριών τους στην αγορά εργασίας. Η ίση μεταχείριση αντρών και γυναικών στην αγορά εργασίας σημαίνει η εξάλειψη

²⁴⁸ Χ. Αντωνοπούλου, *ό.π.*, σ. 215-216.

²⁴⁹ Γ. Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σ. 317-318.

οποιοσδήποτε διάκρισης που γίνεται βάσει φύλου έμμεσα ή άμεσα. Η αρχή της ίσης μεταχείρισης εφαρμόζεται στην επαγγελματική εκπαίδευση, στην απασχόληση δημοσίου ή ιδιωτικού τομέα, σε όλα τα είδη προσανατολισμού κατάρτισης και στην προαγωγή εντός των ιδιωτικών και δημοσίων επιχειρήσεων²⁵⁰.

Μια αλληλουχία νόμων που ψηφίστηκαν από το 1982 ως το 1985 δίνουν στις ελληνίδες μια νομική θέση από τις πιο ισότιμες στην Ευρώπη: καταργήθηκε ο θεσμός της προίκας, η έννοια του αρχηγού της οικογένειας και της πατρικής εξουσίας, προβλέπεται η ισότητα στην εργασία, υιοθετήθηκε ο πολιτικός γάμος, οι γυναίκες μπορούν να κρατήσουν το επώνυμο που είχαν πριν από το γάμο. Και όλα αυτά χωρίς ιδιαίτερες αντιδράσεις, ολόκληρη η ελληνική κοινωνία, νιώθοντας τύψεις, ασπάστηκε από τη μια στιγμή στην άλλη το δίκαιο αίτημα της χειραφέτησης των γυναικών. Οι κοινοβουλευτικές συζητήσεις που προηγήθηκαν της ψήφισης της νέας νομοθεσίας εμφανίζουν ομοφωνία ανάμεσα στα πολιτικά κόμματα της χώρας. Όλος ο πολιτικός κόσμος, από τη δεξιά ως το κομμουνιστικό κόμμα, συμφώνησε με την αναγκαιότητα αυτής της μεταρρύθμισης παρουσιάζοντάς την ως ένα βήμα προς τον εκσυγχρονισμό και ως λογική απόληξη των ελληνικών παραδόσεων²⁵¹.

Δυσκολίες στην εφαρμογή των νόμων περί χειραφέτησης των γυναικών.

«Γυναικεία χειραφέτηση» είναι το δικαίωμα της γυναίκας να αυτοπροσδιορίζεται ως άτομο και όχι σε σχέση με τις απαγορεύσεις της κατεστημένης ηθικής και κοινωνικής νοοτροπίας. Οι φιλοδοξίες τα όνειρα και οι πράξεις της πρέπει να προέρχονται από την ανάγκη και την επιθυμία τους και όχι από τα συμφέροντα και τις ανάγκες των άλλων. Η χειραφέτηση ορίζεται από εσωτερικούς και εξωτερικούς παράγοντες. Για να επιτευχθεί η ισότητα απαιτείται η απελευθέρωση από ξεπερασμένες αντιλήψεις.

Οι δεκαετίες των κινητοποιήσεων των φεμινιστικών πρωτοβουλιών και των νομοθετικών παρεμβάσεων με σκοπό την ισότητα ανδρών και γυναικών και την χειραφέτηση των γυναικών δεν έχουν καταφέρει να την κάνουν πραγματικότητα σε ολόκληρο τον κόσμο. Η θέση των γυναικών βελτιώνεται, η πρόοδος όμως μοιάζει απελπιστικά αργή. Το μισθολογικό χάσμα ανάμεσα στα φύλα έχει μικρύνει σε σχέση

²⁵⁰ Α. Μπουρδάρα, *ό.π.*, σ.304-305.

²⁵¹ Ε. Λεοντίδου, S. R. Ammer (επιμ.), *Η Ελλάδα των γυναικών. Διαδρομές στο χώρο και το χρόνο*, Αθήνα 1992, σ. 76.- Κ. Ξηραδάκη (1988), *ό.π.*, σ. 137.

με το παρελθόν όμως το Παγκόσμιο Οικονομικό Φόρουμ προβλέπει ότι θα πρέπει να περιμένουμε μέχρι το 2133 για να εξαλειφθεί εντελώς²⁵².

Οι νόμοι βασίζονται συνήθως σε κάποια αρχή περί ίσης μεταχείρισης, η οποία εμμέσως ζητάει από τις γυναίκες να είναι ίδιες με τους άντρες προκειμένου να τις αντιμετωπίζουν σαν ίσες. Η νομοθεσία δίνει στις γυναίκες τη δυνατότητα να προσφύγουν στο νόμο και να αποζημιωθούν εάν καταφέρουν να αποδείξουν ότι πληρώνονται λιγότερο από τους άντρες για να κάνουν την ίδια εργασία. Όμως ο νομοθέτης δεν λαμβάνει υπόψη τον ακραίο έμφυλο διαχωρισμό που επικρατεί σε πολλές αγορές εργασίας. Πολλές γυναίκες παίρνουν πολύ χαμηλούς μισθούς ακριβώς επειδή δεν κάνουν την ίδια δουλειά με τους άντρες. Απασχολούνται σε παραδοσιακά γυναικεία επαγγέλματα. Από τις νομικές προβλέψεις λοιπόν για ίσες αμοιβές επωφελούνται λιγότερο οι γυναίκες που επιβαρύνονται περισσότερο από την υποτίμηση της γυναικείας εργασίας²⁵³.

Ένα άλλο ζήτημα στο οποίο τα πράγματα βελτιώνονται με αργό ρυθμό είναι η υποαντιπροσώπευση των γυναικών στα νομοθετικά σώματα. Σε ορισμένες χώρες το πρόβλημα αντιμετωπίζεται με την επιβολή ποσοτώσεων, που εξασφαλίζει έναν ελάχιστο αριθμό εκλεγμένων γυναικών. Η προσέγγιση αυτή αναγνωρίζει ότι ο πολιτικός ανταγωνισμός μεταξύ άντρων και γυναικών υποψηφίων δεν διεξάγεται με ίσους όρους. Υπάρχει μια προκατάληψη υπέρ των αντρών, που φέρνει σε μειονεκτική θέση τις γυναίκες²⁵⁴.

Ορισμένα δικαιώματα ιδιαίτερης σημασίας για τις γυναίκες δεν μπορούν να αναγνωριστούν με βάση την αρχή της χειραφέτησης των γυναικών, διότι αφορούν τον γυναικείο ρόλο στη διαδικασία της αναπαραγωγής. Ένα τέτοιο δικαίωμα που σχετίζεται με την αναπαραγωγή είναι η νομιμοποίηση της τεχνητής διακοπής της κύησης. Στα νομικά συστήματα που απαγορεύουν τις αμβλώσεις, η απαγόρευση αιτιολογείται με το επιχείρημα ότι η νομιμοποίησή τους θα παραβίαζε το δικαίωμα των αγέννητων παιδιών στη ζωή. Η τεχνητή διακοπή μπορεί να επιτραπεί μόνο αν κριθεί ότι κινδυνεύει η ζωή της μητέρας, αλλά μόνο το δικαίωμα της στη ζωή υπερσχύει των δικαιωμάτων του εμβρύου. Ένα άλλο επιχείρημα που χρησιμοποιείται είναι ότι οι μητέρες δεν πρέπει να έχουν παραπάνω δικαιώματα από τους πατεράδες. Έτσι αντιμετωπίζονται τα δικαιώματα που έχει ένας πατέρας επάνω στο παιδί του ως

---

²⁵² M. Maruani, *Γυναίκες, φύλο, κοινωνίες. Τι γνωρίζουμε σήμερα*, Αθήνα 2006, σ. 335-337.

²⁵³ Γ. Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σ. 317.

²⁵⁴ M. Maruani, *ό.π.*, σ. 391-392.

σημαντικότερα από τα δικαιώματα που έχει μια μητέρα επάνω στο ίδιο της το σώμα²⁵⁵.

Τα δικαιώματα των γυναικών μπορεί να έρθουν σε αντιπαράθεση και με κάποια πολύ γενικά δικαιώματα, όπως το δικαίωμα στην ιδιωτικότητα, στην οικογενειακή ζωή και στην ελεύθερη έκφραση πολιτισμικών και θρησκευτικών πιστεύω. Υπάρχει μια δυνητική αντίφαση ανάμεσα στο καθήκον του κράτους να προστατεύει την οικογένεια και στο καθήκον του να προστατεύει τα «ίσα δικαιώματα ανδρών και γυναικών», διότι η κακομεταχείριση γυναικών και κοριτσιών, από την καταναγκαστική εργασία μέχρι την άσκηση σωματικής βίας και τη σεξουαλική κακοποίηση, είναι σε πολύ υψηλό ποσοστό φαινόμενο ενδοοικογενειακό, με θύτες άλλα μέλη της οικογένειας²⁵⁶.

4.3.1. Νομοθετική κατοχύρωση της ισότητας των δύο φύλων

Στην Ελλάδα το 1925, ύστερα από μεγάλες πιέσεις μπήκε στο νόμο περί Δήμων και Κοινοτήτων διάταξη που εξουσιοδοτούσε την Κυβέρνηση να εκχωρήσει ψήφο σε γυναίκες οι οποίες είχαν συμπληρώσει το 30ο έτος τους και οι οποίες θα ήξεραν γραφή και ανάγνωση. Παράλληλα οι γυναίκες αυτές είχαν δικαίωμα ψήφου, όχι όμως και υποψηφιότητας για να εκλεγούν. Φυσικά οι απαγορεύσεις αυτές δεν υπήρχαν για τους άντρες²⁵⁷.

Ενώ η πρόταση έγινε το 1925, τελικά το σχετικό Βασιλικό Διάταγμα ψηφίστηκε στις 5-2-1930, μετά από πέντε χρόνια και με το διάταγμα αυτό ψήφισαν οι Ελληνίδες για πρώτη φορά το 1934 στις δημοτικές εκλογές. Αν λάβουμε υπόψη τους δύο βασικούς περιορισμούς, της ηλικίας μέχρι τα τριάντα και κυρίως του αναλφαβητισμού που στις γυναίκες ξεπερνούσε τα $\frac{3}{4}$ του πληθυσμού, τότε καταλαβαίνουμε γιατί τελικά ψήφισαν μόνο 4000 γυναίκες σε όλη την Ελλάδα. Ένας λόγος για την τεράστια αποχή ήταν το γεγονός ότι η υποχρεωτική εγγραφή των γυναικών στα μητρώα άρχισε μόλις το 1925, αλλά πολλές γυναίκες δεν είχαν γραφτεί εξαιτίας της έλλειψης πληροφόρησης και αφετέρου η καχυποψία για το μέτρο που έδινε την εντύπωση στον πληθυσμό ότι ενδεχομένως πρόκειται να φορολογηθούν²⁵⁸.

Με τα νομοθετικά μέτρα που ψηφίστηκαν για την εφαρμογή της ισοπολιτείας αρχίζει η διαφοροποίηση και η ουσιαστική χειραφέτηση της γυναίκας. Με τον Α.Ν 959/1949 «Περί του δικαιώματος του εκλέγειν και εκλέγεσθαι των

²⁵⁵ M. Maruani, *ό.π.*, σ. 157-158.

²⁵⁶ D. Cameron, *ό.π.*, σ. 52-60.

²⁵⁷ E. Αβδελά, Α. Ψαρρά, *ό.π.*, σ. 467-468.

²⁵⁸ Α. Λεντάκης *ό.π.*, σ. 315-316.

γυναικών» αποκτούν δικαιώματα στις δημοτικές εκλογές. Οι γυναίκες να εκλέγουν από το 21ο έτος της ηλικίας τους και να εκλέγονται από το 25ο, αλλά πάντα μονάχα στις δημοτικές εκλογές και μόνο ως δημοτικοί ή κοινοτικοί σύμβουλοι και όχι ως Δήμαρχοι ή Πρόεδροι Κοινοτήτων. Τη χρονιά του 1952 ο Ν. 2159 επιτρέπει στις γυναίκες «το δικαίωμα του εκλέγειν και εκλέγεσθαι εις τας βουλευτικές εκλογάς» από το 21ο έτος της ηλικίας τους σε όλα τα αξιώματα, στους Δήμους και στη Βουλή. Το 1953 με τον Ν.Δ. 2620 κυρώθηκε η Διεθνής Σύμβαση Νέας Υόρκης του ΟΗΕ που είχε να κάνει με «τα πολιτικά δικαιώματα των γυναικών και την είσοδό τους σε δημόσιες υπηρεσίες». Ως εκ τούτου, αρχής γενομένης από το 1955 οι Ελληνίδες εκτός κάποιων εξαιρέσεων, αποκτούν πολιτική ισοτιμία με τους άντρες²⁵⁹.

Το 1975 με τη θέσπιση του Συντάγματος κατοχυρώνεται η ισότητα ανδρών και γυναικών²⁶⁰. Το Σύνταγμα του 1975 περικλείει διατάξεις όπως: «Ελληνες και Ελληνίδες έχουν ίσα δικαιώματα και ίσες υποχρεώσεις, η εργασία είναι δικαίωμα και προστατεύεται από το κράτος το οποίο μεριμνά για τη δημιουργία συνθηκών απασχόλησης όλων των πολιτών, καθώς επίσης και για την ηθική και υλική εξύψωση του εργαζόμενου αγροτικού και αστικού πληθυσμού. Όλοι οι εργαζόμενοι ανεξαρτητως φύλου δικαιούνται ίση αμοιβή για ίσης αξίας παρεχόμενη εργασία»²⁶¹.

Το Ελληνικό Σύνταγμα μέσω των άρθρων του δέχεται «την αυτοτέλεια της προσωπικότητας του ανθρώπου, καθώς και την ανάπτυξή της στο μέτρο που δεν προσβάλλει τα δικαιώματα των άλλων ανθρώπων». Ακόμη, με μια σειρά από άρθρα κατοχυρώνονται και καθίστανται σεβαστά τα δικαιώματα των γυναικών και ιδιαίτερα των εργαζόμενων Ελληνίδων στο κοινωνικό τους σύνολο. Στις 11 Ιουνίου του 1975 η Ελληνική Κυβέρνηση με τα κύρια Νομοθετήματα της χώρας έδωσε στις Ελληνίδες τέτοια θέση, ώστε να επιτύχει την οικονομική και κοινωνική τους ολοκλήρωση. Συμπερασματικά, οι αγώνες των γυναικών για χειραφέτηση και απόκτηση ανεξαρτησίας κατοχυρώνονται από τις κοινωνικές αλλαγές και την πρόοδο που δέχτηκε και με την οποία συμφωνεί η Ελληνική Νομοθεσία.

Επισημαίνεται ότι μέχρι τις εκλογές του 1981 δεν ήταν διαθέσιμος κάποιος κρατικός υπεύθυνος φορέας, με στόχο την ενασχόληση με τα θέματα ισότητας και γενικώς με τις δυσκολίες των Ελληνίδων. Απεναντίας, τα σωματεία και οι γυναικείες οργανώσεις αναλάμβαναν τους αγώνες για τα θέματα αυτά. Μάλιστα, τον Νοέμβρη

²⁵⁹ Α. Μπουρδάρα, *ό.π.*, σ.303.

²⁶⁰ Α. Μπουρδάρα, *ό.π.*, σ.303.

²⁶¹ Γ. Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σ. 317-318.

του 1982 υπήρξε για πρώτη φορά θέση ειδικής συμβούλου του Πρωθυπουργού που είχε αναλάβει ειδικά το ζήτημα των γυναικών. Αργότερα, με τον Ν. 1288/82 ιδρύθηκε το «Συμβούλιο Ισότητας των δύο φύλων», που αποτελούνταν από 9 μέλη και με γυναίκα πρόεδρο κατ' αποκλειστικότητα. Το «Συμβούλιο Ισότητας» είναι μια ανεξάρτητη υπηρεσιακή μονάδα που ανήκει στο Υπουργείο Προεδρία, τα μέλη του οποίου διορίζει και παύει ο Πρωθυπουργός. Το Συμβούλιο Ισότητας δίνει τη γνώμη του για θέματα εκπλήρωσης της νομικής και ουσιαστικής εξίσωσης ανδρών και γυναικών.

Τα βασικά πιστεύω του φεμινισμού για την χειραφέτηση της γυναίκας, έχουν αποκτήσει παγκόσμια εμβέλεια: η επίδραση τους έχει γίνει αισθητή σε όλες σχεδόν τις σύγχρονες κοινωνίες, ακόμα και σε όσες οι γυναίκες εξακολουθούν να στερούνται βασικά δικαιώματα και ελευθερίες. Παρόλο που ο φεμινισμός θα συνεχίσει να συναντά αντίσταση σε κάποιους κύκλους και παρόλο που θα συνεχίσει να πυροδοτεί αντιπαραθέσεις για το τι συνεπάγεται πρακτικά, η επαναστατική γνώμη ότι «οι γυναίκες είναι άνθρωποι» ήρθε για να μείνει: δεν πρόκειται πλέον να μας εγκαταλείψει ποτέ²⁶².

Σήμερα σε πολλά μέρη του κόσμου, η φιλελεύθερη εκδοχή του φεμινισμού των «ίσων δικαιωμάτων» έχει ταυτιστεί πλήρως με την κοινή λογική, όπως την αντιλαμβάνεται ο μέσος άνθρωπος, θεωρείται πλέον αυτονόητο ότι τα δύο φύλα πρέπει να είναι ισότιμα ενώπιον του νόμου και θεωρείται δίκαιο να απολαμβάνουν τα ίδια δικαιώματα και ίσες ευκαιρίες σε τομείς όπως η εργασία, η εκπαίδευση και η πολιτική.

---

²⁶² D. Cameron, *ό.π.*, σ. 190.

Επίλογος

Συμπερασματικά, ο στόχος της παρούσας εργασίας αφορά μια προσπάθεια προσέγγισης των γεγονότων της ιστορίας κατά τη δεκαετία του 1940 με κεντρομόλο δύναμη τη συμβολή των γυναικών στην πορεία και την έκβαση των γεγονότων. Συνολικά η μελέτη των ιστορικών γεγονότων συνέβαλε στην ανάδειξη της πορείας των γυναικών συλλογικά μέσα στο πλαίσιο των αλλαγών της συγκεκριμένης δεκαετίας. Είναι γεγονός πως πρόκειται για μια πορεία γεμάτη αγώνες, επιλογές και διαρκείς οριοθετήσεις. Αποτελεί αδιαμφισβήτητο γεγονός η επίδειξη θάρρους, γενναιότητας, μαχητικότητας και απaráμιλλου ηρωισμού από πλευράς των γυναικών σε κάθε συνθήκη του πολέμου που κλήθηκαν να αντιμετωπίσουν διαψεύδοντας με αυτό τον τρόπο κάθε προκατάληψη για τον ρόλο της γυναίκας μέσα στην κοινωνία.

Επιπροσθέτως, η γυναικεία συμμετοχή στον αγώνα για την ελευθερία αποτελεί ένα αποτέλεσμα διεργασιών, οι οποίες συντελέστηκαν στα πλαίσια του ελληνικού κοινωνικού μετασχηματισμού, καθώς όλες σχεδόν οι συνθήκες που χαρακτήριζαν τη ζωή των γυναικών σε οικονομικό, πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο διαταράσσονται εν καιρώ πολέμου. Συνεπώς, μέσα σε ένα καθεστώς στέρησης της ελευθερίας παρατηρούνται νέες πρακτικές και ρόλοι αναφορικά με τις γυναίκες και το πεδίο δράσης τους. Επομένως, παρατηρούμε τις γυναίκες να συμμετέχουν στην εξέλιξη των γεγονότων του πολέμου είτε με τον κοινωνικά αναμενόμενο ρόλο της μάνας, της νοσηλεύτριας, της εθελόντριας είτε ακόμη και κρατώντας όπλα στα χέρια.

Η δράση τους στα βουνά της Πίνδου, στην Κατοχή και την Αντίσταση καθώς και η παρουσία των πρώτων ανταρτισσών στον ΕΛΑΣ καθόρισε την ταυτότητα των γυναικών και συνέβαλε καίρια στην απόκτηση της ελευθερίας αλλάζοντας άρδην τη ζωή τους γεγονός που οδήγησε προοδευτικά στη γυναικεία χειραφέτηση. Τέλος, οφείλουμε να αναγνωρίσουμε την ικανότητα των γυναικών να διεκδικήσουν την έμφυλη ισότητα, να πολιτικοποιηθούν και να πιστέψουν πως το φύλο τους μπορεί να έχει πρωταγωνιστικό ρόλο μέσα σε μια πλέον ελεύθερη κοινωνία.

Αυτές οι γεμάτες πίστη, ιδανικά και μαχητικότητα γυναίκες πίστεψαν βαθιά στο δίκαιο του αγώνα τους, αλλά και στην ηθική τους υπεροχή έναντι των αντιπάλων επιδιώκοντας την προάσπιση της ζωής και της αξιοπρέπειάς τους. Αναμφισβήτητα ο τρόπος με τον οποίο αντέδρασαν οι γυναίκες της εποχής στην πρόσκληση της πατρίδας είναι αξιοθαύμαστος και προκαλεί δέος καθώς ολόκληρη στρατιά γυναικών

αγωνίστηκε με ηρωισμό και αυταπάρνηση προσφέροντας τις σωματικές, πνευματικές και ηθικές δυνάμεις.

Συμπερασματικά, η συμμετοχή και η προσφορά των Ελληνίδων στον Ελληνοϊταλικό πόλεμο του 1940, την Κατοχή και την Αντίσταση υπήρξε καθοριστική για την επιτυχή κατάληξη της εθνικής πορείας βάζοντας τα πιο γερά θεμέλια για τη χειραφέτηση και την ισοτιμία των γυναικών, όπως αυτή αποτυπώθηκε μέσα από την απόκτηση δικαιωμάτων ισοπολιτείας και το δικαίωμα ψήφου των γυναικών το 1952 τοποθετώντας την γυναίκα ενεργά στην κοινωνική, πολιτική και οικονομική ζωή της χώρας.

Πηγές και Βιβλιογραφία

A. Ηλεκτρονικές Πηγές

Αρχείο ΕΡΤ «Μαρία Δημάδη. Μέρος Β'»,
<https://www.youtube.com/watch?v=wJtEfbZ0_g0&t=111s> [ημερ. πρόσβασης: 22/12/2022].

Βερβενιώτη Τ., *Οι Γυναίκες στην εμπόλεμη Ελλάδα (1940 – 1950)*, Αθήνα, 20 Μαΐου 2016, ανακτήθηκε από το: <<https://www.blod.gr/lectures/oi-gynaikes-stin-empolemi-ellada-1940-1950/>> [ημερ. πρόσβασης: 10/2/2023].

Λιλιπούλου Μ., «Τίτικα Γκέλντη Παναγιωτίδου: Η γυναίκα-σύμβολο της Αντίστασης», ανακτήθηκε από το: <<https://www.ethnos.gr/greece/article/425/titikagkelnthpanagiotidouhgynaikasymbolothsantistashs>> [ημερ. πρόσβασης: 20/1/2023].

Μαραγκίδου Μ., Αθήνα, 2018, «*“Ούτε Αγίες, Ούτε Πουτάνες”*: Έτσι Ήταν η Ζωή για τις Γυναίκες της Αντίστασης», <<https://www.vice.com/el/article/qvnxjx3/oyte-agies-oyte-poytan-es-etsi-htan-h-zwh-gia-tis-ellhnides-ths-antistashs>> [ημερ. πρόσβασης: 17/2/2023].

Μαργαρίτης Γ., 2008, «*Οι δύο κόσμοι: Η Ελλάδα στις 5 Μαρτίου 1943*», <<https://www.rizospastis.gr/page.do?publDate=2/3/2008&pageNo=21>> [ημερ. πρόσβασης: 20/3/2023].

Σαλίμπα Ζ., 2019, «*Το φεμινιστικό κίνημα στην Ελλάδα*», <https://www.efsyn.gr/nisides/185652_feministiko-kinima-stin-ellada> [ημερ. πρόσβασης: 10/3/2023].

Εικόνα Εξωφύλλου: <https://www.lavart.gr/o-rol-os-ton-gynaikon-to-1940/>

B. Βιβλιογραφία

Αβδελά Ε., Ψαρρά Α., *Ο Φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Μια ανθολογία*, Σκλαβενίτη Κ.. (επιμ.), Αθήνα 1985.

Αντωνοπούλου Χ., *Κοινωνικό ρολόι των δύο φύλων*, Αθήνα 1999.

Αποστολοπούλου Ν., *Για έναν καλύτερο και δικαιότερο κόσμο*, Αθήνα 2002.

Βερβενιώτη Τ., *Η γυναίκα της Αντίστασης*, Αθήνα 1994.

Βουρνάς Τ., *Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδας. Πόλεμος 1940-41 – Κατοχή – Εθνική Αντίσταση – Απελευθέρωση – Δεκέμβριος 1944 – Βάρκιζα*, Αθήνα 1980.

Βουρνάς Τ., *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας, Εμφύλιος*, Αθήνα 1981.

Γελαδόπουλος Φ., *Μαρία Δημάδη: ηρωίδα της Εθνικής Αντίστασης*, Αθήνα 1982.

Γρηγοριάδης Σ. Ν., *Τα Φοβερά ντοκουμέντα Δεκέμβριος 1944. Το ανεξήγητο λάθος*, Αθήνα χ.χ.

Γρηγοριάδης Σ. Ν., *Τα φοβερά ντοκουμέντα. Ο εμφύλιος 1946-1949*, τ. 1, Αθήνα χ.χ.

Γρηγοριάδης Σ. Ν., *Τα Φοβερά ντοκουμέντα. Ο εμφύλιος 1946-1949*, τ. 2, Αθήνα χ.χ.

Δημητρόπουλος Δ., Ολυπίτου Ε., *Αρχείο του Κεντρικού Συμβουλίου της ΕΠΟΝ. Συλλογή Αρχείων σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας. Κατάλογοι και Ευρετήρια*, Αθήνα 2000.

Δημόπουλος Θ., *Η μάχη των Αθηνών. Ο ματωμένος Δεκέμβριος (4 Δεκεμβρίου 1944-15 Ιανουαρίου 1945)* στο Σ. έργο *Στρατιωτική Ιστορία. Μεγάλες Μάχες*, Αθήνα 2008.

Ζαούσης Α., *Λέλα Καραγιάννη. Η Μπουμπουλίνα της Κατοχής 1941-1944*, Αθήνα 2004.

Θεοτόκης Ν., *Γυναίκες και Πόλεμος*, Αθήνα 2004.

Κηπουροπούλου Γ., *Μαρτυρίες γυναικών στην Εθνική Αντίσταση (1941-1944). Η σημασία της συμμετοχής τους στη διαμόρφωση τη εθνικής και της έμφυλης ταυτότητάς τους*, Αθήνα 2019.

Κρασσάς Α., *Συστήματα Αστικού Δικαίου. Οικογενειακόν Δίκαιον*, Αθήνα 1902.

Λαμπίρη-Δημάκη Ι., *Κοινωνιολογία και Ιστορία. Ομοιότητες και Ιδιαιτερότητες*, Αθήνα 1989.

Λεντάκης Α., *Είναι η γυναίκα κατώτερη από τον άντρα; Ή πώς κατασκευάζεται η γυναίκα*, Αθήνα 1986.

Λεοντίδου Ε., Ammer S. R. (επιμ.), *Η Ελλάδα των γυναικών. Διαδρομές στο χώρο και το χρόνο*, Αθήνα 1992.

Μάρας Σ., *Η γυναίκα. Κοινωνική ανισότητα και ερωτικό τραγούδι*, Αθήνα 1990.

Μπαρτζιώτα Β., *Εθνική Αντίσταση και Δεκέμβρης 1944. Ιστορικό Δοκίμιο*, Αθήνα 1985.

Μπέικου Μ., *Αφού με ρωτάτε, να θυμηθώ...*, Αθήνα 2010.

Μουσούρου Λ., *Γυναικεία απασχόληση και οικογένεια. Στην Ελλάδα και αλλού*, Αθήνα 1985.

Μπουρδάρα Α., *Η κοινωνική, νομική και πολιτική θέση της γυναίκας στην Ελλάδα*, στο Σ. έργο Πάπυρους Λαρούς Μπριτάνικα, τ. 19, Αθήνα 1988.

Μπουσχότεν Ρ. Β., *Ανάποδα χρόνια: Συλλογική μνήμη και Ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών*, Αθήνα 1997.

Ξηραδάκη Κ., *Το Φεμινιστικό Κίνημα στην Ελλάδα. Πρωτοπόρες Ελληνίδες 1830-1936*, Αθήνα 1988.

Ξηραδάκη Κ., *Κατοχικά. Κατάλογοι εκτελεσθέντων ομαδικά σφαγιασθέντων αμάχων πεσόντων της Αντίστασης*, Αθήνα 2012.

Παναγιωτίδου-Γκελντή Τ., «Γνωριμία με τις αντάρτισσες», Αθήνα 1983.

Παντελίδου-Μαλούτα Μ., *Γυναίκες και Πολιτική. Η πολιτική φυσιογνωμία των Ελληνίδων*, Αθήνα 1992.

Παπαγεωργίου Γ., *Ηγεμονία και Φεμινισμός*, Αθήνα 2008.

Παπαγιάννη Β., *Κραυγές της μνήμης. Κατοχή-Αντίσταση-Εμφύλιος*, Αθήνα 2005.

Περράκης Σ., *Η Απίθανη Ηρωίδα. Η Λέλα Καραγιάννη και οι Βρετανικές Μυστικές Υπηρεσίες στην Ελλάδα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου*, Αθήνα 2022.

Σ. έργο, *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ού} αιώνα (τ. 3- Μέρος Β'), 1940-1945, Β' Παγκόσμιος Πόλεμος - Κατοχή - Αντίσταση*, 2007, *Οι οργανώσεις της Αντίστασης*, Αθήνα 2007.

Σ. έργο, *Η Ελλάδα των γυναικών: Διαδρομές στο χώρο και το χρόνο*, Αθήνα 1992.

Σ. έργο, Πάπυρους Λαρούς Μπριτάννικα, τ. 32, Αθήνα 1988.

Σ. έργο, Πάπυρους Λαρούς Μπριτάννικα, τ. 37, Αθήνα 1989.

Σ. έργο, *Η συμμετοχή των γυναικών στο Δημοκρατικό Στρατό Ελλάδας (1946-1949)*, Αθήνα 2016.

Σωτηρίου Δ., *Ηλέκτρα*, Αθήνα 2014.

Χανδρινός Ι., *Το τιμωρό χέρι του λαού-Η δράση του ΕΛΑΣ και της ΟΠΛΑ στην κατεχόμενη πρωτεύουσα 1942-1944*, Αθηνά 2012.

Χαρίλα Θ. Ι. , *Στοιχειώδης Εκπαίδευση στην Αγγλία, τη Γαλλία και την Ελλάδα κατά το 19^ο αιώνα*, Αθήνα 2006.

Χασιώτης Λ., *Η πολιτική για τα παιδιά στον ισπανικό και τον ελληνικό εμφύλιο πόλεμο: ένας ιστορικός παραλληλισμός*, Στο Δαλκαβούκης Β., Πασχαλούδη Ε., Σκουλίδας Η., Τσέκου Κ., (επιμ.), *Αφηγήσεις για τη δεκαετία του 1940. Από το λόγο του κατοχικού κράτους στη μετανεωτερική ιστοριογραφία*, Αθήνα 2012.

Χατζηπατέρας Κ., Φαφαλιού Μ., *Μαρτυρίες 40-41*, Αθήνα 2000.

Χρήστου Θ., *Ο ρόλος των νέων στο Μέτωπο, την Κατοχή και την Αντίσταση (1940-1944). Τα πολιτικοστρατιωτικά τεκμήρια*, τ. 1, Αθήνα 2016.

Χρήστου Θ., *Ο ρόλος των νέων στο Μέτωπο, την Κατοχή και την Αντίσταση (1940-1944). Τα διπλωματικά τεκμήρια*, τ. 2, Αθήνα 2016.

Χρήστου Θ., *Τα σύνορα του Ελληνικού Κράτους και οι Διεθνείς Συνθήκες του 1830-1947*, τ. 1, Αθήνα 1999.

Cameron D., *Φεμινισμός. Παρελθόν και παρόν ενός κινήματος*, Ηράκλειο 2020.

Clogg R., *Συνοπτική ιστορία της Ελλάδας*, Αθήνα 2002.

Duby G., Perrot M. (επιμ.), *Γυναίκες και Ιστορία*, Αθήνα 1995.

Gallant T., *Νεότερη Ελλάδα. Από τον Πόλεμο της Ανεξαρτησίας μέχρι τις μέρες μας*, Αθήνα 2017.

Hall S. & Gieber B., *Η διαμόρφωση της νεωτερικότητας, Οικονομία, Κοινωνία, Πολιτική, Πολιτισμός*, Αθήνα 2003.

Maruani M., *Γυναίκες, φύλο, κοινωνίες. Τι γνωρίζουμε σήμερα*, Αθήνα 2006.

Power E. J., *Η κληρονομιά της μάθησης. Ιστορία της Δυτικής Εκπαίδευσης*. Στο Γκότσης Γ. & Συριάτου Α. (Επιμ.), *Δύο θεσμοί διαμορφωτές του ευρωπαϊκού πολιτισμού*. Πάτρα 2001.

Παράρτημα

Εικόνα 1: Γυναίκες το 1940 ανοίγουν τον δρόμο από τα χιόνια.

Πηγή: <https://www.lavart.gr/o-rolos-ton-gynaikon-to-1940/>

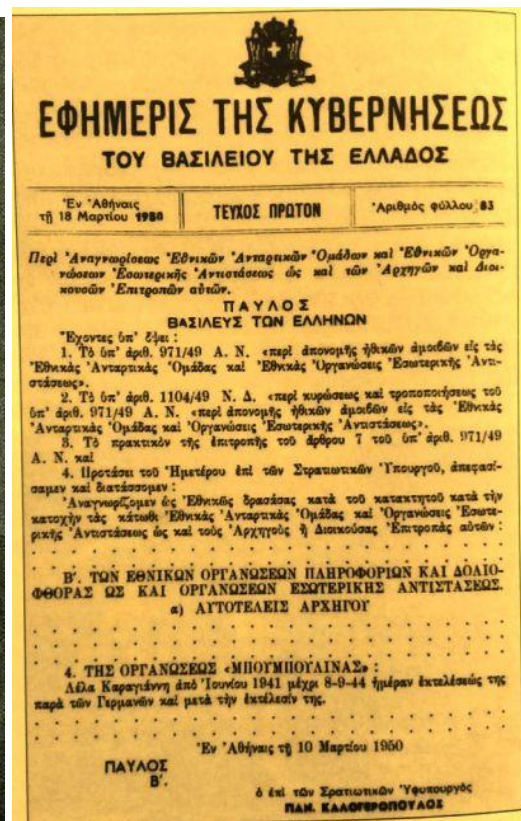
Εικόνα 2: Γυναίκες το 1940 πλέκουν για τους αγωνιστές στο μέτωπο.

Πηγή: <https://www.newsbeast.gr/greece/arthro/7939408/pebti-oi-sygklonistikes-martyries-ton-gynaikon-tis-pindou-ton-oktovrio-tou-1940>

Εικόνα 3: Γυναίκες στην Αντίσταση.

Πηγές: <http://knowledgesociety-oioannidi.blogspot.com/2014/10/1940.html> ,
https://www.efsyn.gr/arheio/fantasma-tis-istorias/106915_i-en-pollais-amartiais-peripesoysa-gyni

Εικόνα 4: Η Λέλα Καραγιάννη. Πηγή: <https://ethniki-antistasi-dse.gr/lela-karagianni.html>

Εικόνα 5: Με το παραπάνω βασιλικό διάταγμα, η Λέλα Καραγιάννη αναγνωρίστηκε ως «Αυτοτελής Αρχηγός της Αντιστασιακής Οργάνωσης «Μπουμπουλίνα 1941-1944».

Πηγή: <https://www.mixanitouxronou.gr/poia-itan-i-siopili-stratia-tis-thrylikis-lelas-karagianni-postratologise-akoma-kai-ton-karponiomixano-papastrato-stin-ypiresia-tis-antistasis-tin-ektelesan-oi-germano-i-ligo-prin-apo/>

Εικόνα 6: Η νεαρή Ηλέκτρα Αποστόλου.

Πηγή: <https://www.offlinepost.gr/2021/02/20/amyaloi-pou-pesan-sth-fwtia-hlektra-apostolou/>

Εικόνα 7: Πρωτοσέλιδο εφημερίδας για τον βάνασο θάνατο της Ηλέκτρας.

Πηγή: <https://www.offlinepost.gr/2021/02/20/amyaloi-pou-pesan-sth-fwtia-hlektra-apostolou/>

Εικόνα 8: Η Ηλέκτρα με την κόρη της στην εξορία, ανάμεσα σε άλλους εξορισμένους Έλληνες.

Πηγή: <https://www.offlinepost.gr/2021/02/20/amyaloi-pou-pesan-sth-fwtia-hlektra-apostolou/>

Εικόνα 9: Η Ηλέκτρα με την κόρη της, Αγνή.

Πηγή: <https://www.offlinepost.gr/2021/02/20/amyaloi-pou-pesan-sth-fwtia-hlektra-apostolou/>

Εικόνα 10: Η ηρώίδα της Αντίστασης, Ηρώ Κωνσταντοπούλου.

Πηγή: https://en.wikipedia.org/wiki/Iro_Konstantopoulou

Εικόνα 11: Μαρία Μπέικου.

Πηγή: <https://tvxs.gr/news/ellada/i-antistasiaki-maxitria-maria-mpeikoy-stin-teleytaia-tis-syenteyksi>

Εικόνα 12: Μαρία Δημάδη.

Πηγή:

https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%9C%CE%B1%CF%81%CE%AF%CE%B1_%CE%94%CE%B7%CE%BC%CE%AC%CE%B4%CE%B7

Εικόνα 13: Η αντάρτισσα Τιτίκα Γκέλντη Παναγιωτίδου έγινε σύμβολο της Εθνικής Αντίστασης.

Πηγή: <https://www.ethnos.gr/greece/article/425/titikagkelnthpanagiotidoyhgynaikasymbolothsantistashs>

Εικόνα 14: Φωτογραφία του Σπύρου Μελετζή, με την Τιτίκα και ανάρτη του ΕΛΑΣ.

Πηγή: <https://www.katioua.gr/istoria/prosopa-istoria/istoria-piso-apo-ti-thryliki-fotografia-tis-antartissas-titikas/>

Εικόνα 15: Η εμβληματική φωτογραφία του Σπύρου Μελετζή και της Εθνικής μας Αντίστασης, με την αντάρτισσα του ΕΛΑΣ Τιτίκα Γκελντή Παναγιωτίδου.

Πηγή: <https://www.katioua.gr/istoria/prosopa-istoria/efyge-apo-ti-zoi-thryliki-antartissa-tou-elas-eleni-gkelnti-panagiotidou/>

Εικόνα 16: Γραμματόσημο για την Εθνική Αντίσταση με τη μορφή της Τιτίκας. Ζωγράφος: Παναγιώτης Γράβαλος.

Πηγή: <https://www.lifo.gr/now/greece/pethane-i-eleni-panagiotidou-gkelnti-i-emblimatiki-gynaika-tis-antistasis>

Εικόνα 17: Η Τιτίκα Γκελντή Παναγιωτίδου σε πρωτοσέλιδο της εφημερίδας «ΑΚΡΟΠΟΛΙΣ» ως παράδειγμα «Γυναικείας λεβεντιάς».

Πηγή: <https://www.katioua.gr/istoria/prosopa-istoria/efyge-apo-ti-zoi-thryliki-antartissa-tou-elas-eleni-gkelnti-panagiotidou/>

Εικόνα 18: Χαρακτικό που απεικονίζει τη διαδήλωση της 5^{ης} Μαρτίου 1943.

Πηγή: <https://www.rizospastis.gr/page.do?publDate=2/3/2008&pageNo=21>

Εικόνα 19: Αντάρτισσα και αντάρτης του ΕΑΜ στη διαδήλωση της 5^{ης} Μαρτίου 1943.

Πηγή: <https://www.rizospastis.gr/page.do?publDate=2/3/2008&pageNo=21>

Εικόνα 20: Μάθημα βρεφοκομίας στην Αρσάκειο Οικοκυρική Σχολή Θεσσαλονίκης. Το λουτρό του βρέφους.

Πηγή: <https://history.arsakeio.gr/index.php/2018-07-13-09-44-02/sxoleia-stin-ellada-ton-19o-ai/171-arsakeios-oikokyriki-sxoli-thessalonikis>

Εικόνα 21: Μάθημα μαγειρικής στο εργαστήριο της Αρσάκειου Οικοκυρικής Σχολής Θεσσαλονίκης.

Πηγή: <https://history.arsakeio.gr/index.php/2018-07-13-09-44-02/sxoleia-stin-ellada-ton-19o-ai/171-arsakeios-oikokyriki-sxoli-thessalonikis>

Εικόνα 22: Μάθημα πρώτων βοηθειών στην Αρσάκειο Οικοκυρική Σχολή Θεσσαλονίκης.

Πηγή: <https://history.arsakeio.gr/index.php/2018-07-13-09-44-02/sxoleia-stin-ellada-ton-19o-ai/171-arsakeios-oikokyriki-sxoli-thessalonikis>

Εικόνα 23: Η Κ. Παρρέν, ιδρύτρια της «Φιλανθρωπικής Εταιρείας των Κυριών».

Πηγή: https://www.efsyn.gr/nisides/185652_feministiko-kinima-stin-ellada

Εικόνα 24: Γυναίκες-μέλη του Λυκείου Ελληνίδων.

Πηγή: https://www.efsyn.gr/nisides/185652_feministiko-kinima-stin-ellada

Περίληψη

Στην παρούσα εργασία θα επιδιώξουμε μέσα από την ιστορική ανασκόπηση των γεγονότων που διαδραματίστηκαν τη δεκαετία του 1940 να μελετήσουμε τη συμβολή και τον ρόλο της Ελληνίδας στον Ελληνο-ιταλικό πόλεμο, στην Κατοχή, στην Αντίσταση (1941-1944) αλλά και κατά την περίοδο του Εμφυλίου πολέμου (1946-1949). Πολυάριθμες γυναίκες αγωνίστηκαν με αυτοθυσία και αυταπάρνηση συσπειρώνοντας και προσφέροντας τις σωματικές, πνευματικές και ηθικές τους δυνάμεις σε έναν αγώνα για ελευθερία και δημοκρατία. Η συμμετοχή τους συνέβαλλε καθοριστικά στην αλλαγή του τρόπου ζωής τους, καθώς πολέμησαν στην πρώτη γραμμή του αγώνα κερδίζοντας τα κοινωνικά και πολιτειακά τους δικαιώματα πραγματοποιώντας σπουδαία βήματα προς τη γυναικεία χειραφέτηση.